

К. НАЗАРОВ, Б. ЭГАМБЕРДИЕВ

ЎЗБЕК ТИЛИ ИЩОРА-ИМЛО ҚОИДАЛАРИ

(П у н к т у а ц и я)

Олий ўқув юртлари филология факультетлари
талабалари учун қўлланма

*Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлиги
тасдиқлаган*

ТОШКЕНТ «ЎҚИТУВЧИ» 1996

Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлигининг
дарсликларни қайта кўриш махсус комиссияси маъқуллаган.

Н 18

Назаров К., Эгамбердиев Б.

Ўзбек тили ишора-имло қондалари. (Пунктуация):
Олий ўқув юрт. филол. фак-глари талабалари учун қўлл.
—Т.: Ўқитувчи; 1996.—80 б.

1. Автордош.

ББК 81. 2Ўз—2я73

НАЗАРОВ КАРИМ, ЭГАМБЕРДИЕВ БАФО

Ўзбек тили ишора-имло қондалари

(Пунктуация)

Тошкент «Ўқитувчи» 1996

Муҳаррир С. Қилочева
Бадий муҳаррир Э. Нурмонов

Техн. муҳаррир С. Турсунова
Мусаҳҳиҳа Ш. Аъзамова

ИБ № 6796

Теринга берилди 28.04.95. Босинга рухсат этилди. 7.03.96. Бичими 84x108¹/₃₂
Тип. қоғози. Кегли 10 шпопсиз. Литературная гарнитураси. Юқори босма
усулида босилди. Шартли б.т. 4,20. Шартли кр.-отт. 4,41. Нашр. т. 4,03.
10000 нусхада. Буюртма № 237.

«Ўқитувчи» нашриёти. Тошкент, 129. Навоий кўчаси, 30. Шартнома
13—26—95

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг Тошкент китоб-
журнал фабрикасида чоп этилди. Тошкент, Юнусобод даҳаси, Муродов
кўчаси, 1. 1996.

Н $\frac{460200000-125}{353(04) - 96}$ 198—96

ISBN 5-645-02624—1

© «Ўқитувчи» нашриёти, 1996

МУҚАДДИМА

Ҳозирги замон ёзувини пунктуациясиз тасаввур қилиш мумкин эмас: тиниш белгилари миллий ёзувнинг таркибий ва узвий қисми ҳисобланади. Ҳарфлар ва тинишлар (тиниш белгилари) ёзувнинг бош ва марказий бирликларини ташкил этади; ҳар қандай матн ҳарфлар ва тинишлар мажмуасидан иборат бўлади; булар фикр ифодалаш, алоқа-аралашув муносабатларини рўёбга чиқариш воситасидир. Қисқаси, ҳарфлар кишилар фаолиятида — ижтимоий алоқа-аралашувда (фикрлашувда) қандай муҳим вазифани адо этса, тинишлар ҳам худди шундай, айрим ҳолатларда ундан ҳам кенгроқ ва кўроқ вазифани бажаради.

Ёзув тили миллий (ҳарфий) алифбо ҳужайралари тўқимасига таянади. Лекин, бугунги мустақиллик замониде, жаҳон маданиятидан баҳраманд бўлишдек шароитда мазкур таъриф етарли бўлмай қолди. Чунки ёзув тили туқимасининг иккинчи асосий қисмини тинишлар ҳужайраси — «ишоравий алифбо» сираси ташкил этади. Агар миллий алифбо (ҳарфлар сираси) ёзув тили «юраги»ни ташкил этса, ишоравий алифбо (тинишлар сираси) унинг мускулини ҳосил қилади; яна бошқачароқ қилиб айтганда, ҳарfli алифбо ёзув тилининг «умуртқа суяги» ҳисобланса, ишоравий алифбо унинг «қовургалари» ва бошқа «тана суяклари» саналади.

Тиниш белгилари «алифбоси», албатта, мавжуд алифболардан фарқланади: бунда тинишлар тартиби ҳарфлар тартиби сингари қатъий эмас; иккинчидан, тинишлар матн тизимида, ҳарфлар эса сўзлар тизимида сақланади; ҳарфлар воситасида сўзлар шаклланади, тинишлар эса матн бутунлигини сақлаш, уни тутиб туриш учун

хизмат қилади: тишишлар матн аъзоларини тутиб турувчи «мускул» вазифасини ўтайди.

Хўп. Хўп! Хўп? Хўп?! Хўп... Хўп!... Хўп: каби қўлланма тилишларда ҳар бир тишиш белгиси «хўп» сўзига турлича мазмун ва вазифа бахш этади. Бундан тишишларнинг серқирра вазифа адо этиш жиҳатига эга эканлиги кўринади. Бундай жиҳатлар матн воситасида, матн таҳлили асосида аниқланади. Чунки тишишлар матн ифода усули ва талаффуз қонунияти қоидаларига боғлиқ ҳолда ишлатилади.

Мазкур қўлланма тишиш белгилари амалиётига бағишланган бўлиб, уларнинг қўлланишидаги миллий тилга хос жиҳатларга кўпроқ эътибор берилди. Чунки тишиш белгилари умумёзув воситаларидаги бўлиб, уларнинг қўлланиши, маъноси ва вазифаси миллийдир.

ТИНИШ БЕЛГИЛАРИНИНГ ЁЗМА НУТҚНИ ИФОДАЛАШДАГИ ХИЗМАТИ

Тиниш белгилари ёзма нутқни тўғри, ифодали, маънавий баён қилишда, ушунчалашда, ёзма нутқ қисмларининг ўзаро мазмуний муносабатларини кўрсатишда муҳим ёзув воситаси сифатида ишлатилади. Ёзма матннинг мазмуни, маъно туслари, синтактик қисмлари (тузилиши), бу қисмлар орасидаги маъно ва грамматик муносабатларни аниқлашда тиниш белгиларининг хизмати муҳимдир. Пунктуация, бир томондан, ёзувчига ўз ёзма нутқини аниқ, тўғри ва ифодали баён эта олиш имкониятини берса, иккинчи томондан, ўқувчига муайян матндаги фикрни ёзувчи баён этганидек, ёзувчининг мақсадига мувофиқ тушуна олиш имкониятини яратди: бир тиниш белги ёзувчи томонида қандай маъно ва вазифада қўлланилган бўлса, мазкур тиниш белги ўқувчи томонидан ҳам худди шундай вазифада тушунилади.

Ёзма нутқда у ёки бу тиниш белгининг қўлланиши маълум бир тамойилга асосланади. Бу тамойил — тизим, аввало, ўзбек тили гап қурилишига боғлиқ ҳолда белгиланади. Чунки бутун тил қурилишининг моҳияти гапдир. Ўзбек тилининг грамматик қурилиши ишора-имло қоидаларининг ифода ва талаффуз асоси саналади. Демак, тиниш белгиларининг ёзма нутқ жараёнида ишлатилиши ўз илмий-назарий ва ижтимоий-амалий негизига эгадир.

Пунктуация — ёзув ойнаси. Тиниш белгилари ёзма нутқдаги мақсадни аниқ ифодалаш, унинг тушунилишини осонлаштириш учун қўлланади. Улар ёзма нутқнинг мазмуний, шаклий ва оҳанг муносабатларини, синтактик бўлинишини белгиловчи, услубий раванглигини таъминловчи кўрсаткичдир, воситадир.

Тиниш белгилари гапнинг ифода мақсадига кўра тури, тузилиши, тавсифи, маънавий-маърифий ва ҳиссий томонларини белгилашда жуда катта аҳамиятга эгадир. Грамматик жиҳатдан бир хил тузилган қуйидаги тўрт гапни қиёслаб кўрсак, тиниш белгиларининг ёзма нутқни ифодалашдаги хизмати жуда аниқ кўринади:

Мустақил Ўзбекистон — келажаги порлоқ давлатдир.
Мустақил Ўзбекистон — келажаги порлоқ давлатдир?
Мустақил Ўзбекистон — келажаги порлоқ давлатдир!
Мустақил Ўзбекистон — келажаги порлоқ давлатдир!...

Бу гапларнинг биринчисида хабар, иккинчисида сўроқ, учинчи ва тўртинчи гапларда эса ҳис-ҳаяжоқ, севинч, мамнунлик маъполари ифодалангандир. Гаплардаги тире ишораси эса таъкид маъносини кучайтиради. Бундай мазмуний муносабатлар оғзаки нутқда иштонация ёрдамида ифодаланади; ёзма нутқда эса пунктуация воситасида кўрсатилади. Кўринадики, ёзма матндаги маънони (мақсадни) тинишлар воситасида аниқ тасаввур қилиш мумкин.

Ҳозирги кунда пунктуациянинг хизмати ортиб, унинг вазифаси ва қўлланиш доираси кенгайиб бормоқда. Бу ҳодиса республикамызда матбаачилиқ, матбуот ва нашриёт ишларининг кенг ривожланиши, ўзбек ёзув маданиятининг тараққий этиши, адабий тил таъсирининг кенгайиши, адабий тил вазифа услубларининг такомиллашуви, нутқ маданиятининг кенг кўламли раванқ топиши ва ўсиши билан изоҳланади. Шунга кўра, тиниш белгиларининг ёзма нутқни ифодалашдаги хизматини аниқлаш нутқ маданиятининг, айниқса, ёзма нутқ маданиятининг долзарб масалаларини ҳал қилиш билан чамбарчас боғлиқдир. Чунки тиниш белгиларининг қўлланишини кишилар ижтимоий фаолиятида алоқа-аралашув воситаси бўлган ёзма нутқдан ажратилган ҳолда тасаввур қилиш мумкин эмас. Мамлакатимизда вақтли матбуотнинг кенг тараққий этиши, газета ва журналларнинг кўплаб нусхада босилиб чиқилиши, ишлаб чиқаришнинг турли соҳалари бўйича юзлаб китобларнинг нашр этилиши ёзма нутқнинг барча тармоқлар бўйича ривожланишида муҳим омил бўлди ва ёзувнинг ажралмас қисми бўлмиш ишоралиқ қондасига бўлган ҳаётий талаб ҳамда эҳтиёжни кучайтирди.

Ишоралиқ қондалари тарихига назар ташласак, тиниш белгиларининг ёзма нутққа хос ҳодиса эканлигини ва ёзув тилининг зарурий унсури сифатида ривожланганлиги ва такомилланганини кўрамыз. Ёзувнинг моддий унсури ҳисобланган тиниш белгилари аввал бошдан нутқнинг мантиқ ва грамматик томонлари билан боғлиқ ҳолда қўлланган. Тиниш белгиларининг инсон фикр-туйғуларини ифодаловчи воситалардан бири сифати-

да қўлланиши уларнинг системалашувини ва барқарорлигини таъминлаган.

Тиниш белгиларининг ёзма нутқда қўлланишига оид барча вазифаларни алоҳида-алоҳида кўрсатмай, уларга хос умумий томонларни ва ёзма нутқ жараёнида кўпроқ учрайдиган ҳолатларни таъкидлаш билан чекланамиз.

Тиниш белгилари ёзма матндаги мазмунни (маънони, мақсадни) аниқ ифодалаш учун хизмат қилади. Улар бутун гапга хос умумий мазмуний муносабатларни ифодалабгина қолмай, гап қисмларига хос семантик муносабатларни ҳам билдириш хусусиятига эгадир: *«Боламга яна бир тил тегдир — соқолингни битталаб юламан, оч арвоқ!»* (Ойбек.)

«Ит ҳуради — карвон ўтади». (Мақол.)

Шу йўл билан бордик — етдик муродга,

Шеъримиз касб этди балоғат, камол. (Уйғун.)

Келтирилган қўшма гапларнинг биринчисида шарт, иккинчисида зидлик, учинчисида сабаб-натияжа муносабатлари ифодалангандир. Бунда тире қўшма гапни ташкил этувчи қисмлар орасидаги турли семантик муносабатларни аниқлашга қарамай, бир синтактик вазифани — гапларнинг бирини иккинчисидан айириш вазифасини бажараётир. Бир тиниш белгисининг бундай турли маънода ишлатилиши **иншоравий полисемия** сапалади. Бир тиниш белгисининг турли хил вазифани бажариши эса **иншоравий омонимия** ҳисобланади.

Баъзан гаплардаги мазмун мураккаб бўлади. Бундай пайтларда тиниш белгилари қўша қўлланади: *Чамбарчас пайзандми шунчалар меҳри?!* (Ф. Усмонова.)

Тиниш белгилари ёзма матндаги гап бўлаклари, гапнинг зйрим қисмлари ва гапларнинг ўзаро турли синтактик муносабатлари (бирикиши, бўлиниши, ажралиши, айрилиши кабилар)ни кўрсатиш учун қўлланади.

Гап қисмларининг тиниш белгилари билан айрилиши, ажратилиши турлича бўлади. Бу турлилик синтактик алоқага, синтактик-стилистик ҳолатга кўра белгиланади. Масалан, гап бошида ва охирида келган кириш сўз, ундалма ва ундов сўзлар бир (якка) тиниш белгиси билан айрилади: *Ниҳоят, Ойқиз Жалоловга тикилиб, қатъий фикрини айтди.* (Ш. Рашидов.) *Халқнинг иззат-ҳурматига сазовор бўлишдан ҳам ўзга бахтни тасаввур қилиш мумкинми, ахир?* (Газетадан.)

Келтирилган мисолларда вергулнинг якка ва қўшма қўлланиши уларнинг вазифаси ўзгача эканлигини кўрсатмайди. Булардаги вергуллар кўринишда икки хил (якка ва қўшма) бўлишига қарамай, битта вазифани — кириш сўзларни асосий гапдан айириш вазифасини бажаради.

Тиниш белгилари ёзма матидаги турли ҳолатлар, ички ҳис-ҳаяжон ва турли мазмуний товланишларни ифодалаш учун қўлланади. Масала, ундов белгиси ҳам ундов гаплар, ҳам буйруқ гаплар охирига қўйилади. Буйруқ ва ундов гаплардаги маъно туслари ўз ичида яна турлича бўлиши мумкин. Бундай пайтларда ундов белгисининг қандай маъно ва вазифада қўлланганлиги матн мазмунидан аниқланади.

Тиниш белгилари ёзма матининг таркибий ва услубий жиҳатларини тўғри белгилаш учун хизмат қилади. Масалан: *Мен опамнинг жилдидан қалин китобни — Қуръон бўлса керак — олиб, пала-партиш варақлайман.* (Ойбек.) Бунда кириш гап қўш тире воситасида ажратилган. Маълумки, киришлар доимо вергул билан ажратилиб, баъзи ҳолларда қавсга олинади. Юқоридagi мисолда қўш тире вергул ўрнида қўллангандир. Демак, бунда қўш тире қўшимча вазифани бажараётир. Тиниш белгиларининг бундай бирининг ўрнида иккинчисининг қўлланиши **ишоравий синонимия**ни ҳосил қилади. Гапнинг ажратилган бўлаклари вергул ҳам тире воситасида, киритма қурилмалар тире ҳам қавс воситасида ажратиладики, булар ҳам ишоравий синонимиянинг кўринишларидир.

Лекин тиниш белгилари ҳар вақт бирининг ўрнида иккинчиси алмашиниб қўлланавермайди. Бундай алмашинишнинг ўз қонуниятлари бор. Агар қўлланиши лозим бўлган бир тиниш белги ўрнига иккинчиси ноўрин ишлатилса, гапнинг синтактик стилистик қурилишида, гап қисмлари орасидаги муносабатларда, гапдаги мазмуний ва оҳангдорлик ҳолатларида ўзгалик вужудга келади. Масалан: — *Мен «Маиъал» жамоасининг раисиман, Ўктамбоев.* (А. Мухтор.) Бунда *Ўктамбоев* сўзидан олдинги вергул ноўрин ишлатилган. Бу ўрнида тире қўлланиши керак эди. Тире ўрнида вергулнинг ноўрин ишлатилиши натижасида муаллиф кўзлаган мақсад аниқ ифодаланмаган; ҳатто синтактик ҳодисалар алмашиб кетган: изоҳловчи ўрнига ундалма вужудга келган. Бу гапнинг асли тубандагича: *Мен «Маиъал» жамоасининг*

раисиман — Ўктамбоев (Ўктамбоевман, Ўктамбоев бўламан).

«Туғилиш» романидан олинган яна қуйидаги мисолларни қиёслайлик: *у гапга уста, ота, чиройли гапиради* (ота — ундалма): — *у гапга уста, ота чиройли гапиради* (ота — иккинчи гапнинг эгаси.) — *у гапга уста ота, чиройли гапиради* (ота — кесим). Бу уч гапда фақат грамматик ҳолатларгина эмас, ифода, оҳанг, темп, қурилма ҳам фарқлидир. Бу фарқ тиниш белгиларининг қўлланиш ўрни жиҳатидан аниқланади.

Тиниш белгилари гап, гапдаги айрим қисмларнинг бошланиш ва тугалланиш чегарасини, баъзи сўз ёки ибораларнинг муайян матнда ўзга маънода қўлланганлигини аниқлаш учун ишлатилади. Бундай вазифани, асосан қавс ва қўштирноқ бажаради. Улар ўз вазифасига кўра чегараловчи тиниш белгилари ҳисобланади. Масалан:

«Нега яшай олмас уйқусиз одам?»

Баъзан қуришар мени шундай бир туйғу.

Дейман: «Одамзодни бевақт, абадий

Ва ғафлат уйқуси этолмасин ром!» (М. Туробов.)

Кўринадикки, ҳозирги ўзбек ёзувида тиниш белгилари асосан мазмуний, синтактик-стилистик вазифани бажаради. Тиниш белгиларининг қўлланиш доираси, ўрни ва тартибини белгилашда мазкур тилнинг синтактик қонуниятларига асосланилади. Ёзма матндаги ҳар бир тиниш белги муайян синтактик-стилистик ҳодисани акс эттиради.

Демак, ёзма нутқда тиниш белгиларининг тўғри ишлатилиши адабий тил ва нутқ маданияти меъёрларининг такомиллашуви ва муқимлашуви учун аҳамиятлидир. Чунки нутқ маданияти тўғри гапириш ва тўғри ёзиш санъатидир!

НУҚТАНИНГ ИШЛАТИЛИШ ҲРИНЛАРИ

Нуқтанинг ишлатилиш Ҳринлари:

1. Ҳар хил тузилишдаги дарак гаплар охирига нуқта қўйилади:

а) икки таркибли дарак гаплар охирига: Ҳасад давосиз дарддир. Ҳасадчи ҳамиша бировнинг шодлигидан ғамнок, роҳатидан аламнок бўлади. (*«Калила ва Димна».*)

б) қўшма гаплар охирига: Ким истеъдодли бўлса, унинг ҳақида кўп миш-мишлар тўқийдилар. (*«Калила ва Димна»*.) Бахт ҳақидаги тушунчани бола бир хил, катта одам бошқа бир хил тарзда талқин қилади. (*Тохир Малик*.)

в) бир таркибли гаплар ва сўз-гаплар охирига: Шунга эътибор бермаган эканман. (*С. Аҳмад*.) Йўқ, йўқ, кечқурун уйда бўлсин. Кўрдим. Эртага келади. (*С. Аҳмад*.) Кечки куз фасли. (*Ойбек*.) Раҳмат, укажон. (*«Ешлик»*)

— Мўъжиза кўришни истайсанми?

— Майли. (*«Ешлик»*.)

2. Ҳис-ҳаяжонга эга бўлмаган буйруқ-истак гаплар тинч оҳанг билан айтилади ва гап охирида нуқта ишлатилади:

...Мақтанг соф ҳавосини,

Сойларини сиз мақтанг. (*Муҳаммад Раҳмон*.)

— Шўрва қайнайверсин-чи, чиқмай нима қилардик.

— Ҳа, балли бўтам, шундай бўлсин. (*«Ешлик»*.)

Вақтинча шу сандиққа жойлаштирамиз. Қани, бўлақолинглар. (*Муроджон Мансуров*.) Биттасидан кеча қолайлик. Давлатимиз кетиб қолмас. Берақолайлик. (*Муроджон Мансуров*.) Ер каби қуёшдан айланай. (*Эшқобил Шукуров*.)

3. Ҳавс ичидаги ремаркадан кейин нуқта ишлатилади: Ш а й х у л и с л о м. Билмадим, шаҳаншоҳ, бундай ношаръий ишларга нечук розилик берди экан. (*Кетади*.) (*Уйғун*.)

Ж а л о л и д д и н. Қилич соҳиби бор. (*Арkning чеккасига боради*.) Турдибой! Ҳо, Турдибой! Бу ёққа чиқинг! (*Уйғун*.)

Ф а р м о н. Бўлди, кўп валдирамаларинг. (*Тўхтага*.) Бу ёққа кел. (*Тўхта бир хотинига, бир келин аяларига қараб, онаси томон юра бошлайди*.) Мен сенга ким бўламан? (*С. Аҳмад*.)

4. Саҳна асарига қаҳрамонни англатувчи сўздан сўнг нуқта ишлатилади:

А д ъ ю т а п т. Эшитаман, ўртоқ қўмондон (қалам ва қогоз олади.) (*Яшин*.)

О й ш а. Мадам Сильвия, нима демоқчи эдингиз? (*С. Азимов*.)

Борди-ю, ремарка қахрамонни англаувчи сўздан кейин келиб, уни бирор жиҳатдан тавсифласа ёки бирор ҳаракатини билдирса, қахрамонни англаувчи сўздан кейин эмас, ремаркадан сўнг, қавс ёшилгач, нуқта ишлатилади:

1. **Хусайн (асабийлашади, бир қарорга келолмай, мунажжимга мурожаат қилади).** Хўш, самовий мавжудотлар нимани талқин этадилар? (*Уйғул.*) 9. **Семёнов (кириб).** Эҳ, аттанг... (*Яшил.*) **Баҳодир (ўқдай олиб киради).** Бу бўлмайди! **Баҳодир (битта-битта кадам ташлаб Марков ёнига боради).** Хоин! (*Яшил.*) 3. **Фармон (газаб билан).** Қайси гўрда тарбия кўргансиз? Ота-онангиз ахлоқ одоб деган нарсаларни ўргатмаганми? (**Юзини тескари ўгиради.**) (*С. Аҳмад.*)

Дарак-хабарни англаувчи сарлавҳалардан кейин нуқтанинг ишлатилмаётганлиги ҳозирги ёзувимизда меъёр бўлиб қолган. Бу матбаачиликда, ноширчиликда ва ҳар қандай бошқа ёзувларда ҳамма томонидан эътироф этилган ҳамда қабул қилингандир.

5. Мақола муаллифини кўрсатувчи исм, фамилиялардан сўнг, «**Давоми иккинчи бетда**», «**Давоми бор**», «**Боши ўтган сонларда**» каби жумлалардан кейин нуқта ишлатилади. Бунда нуқта ёнилувчи қавсдан олдин қўйилади.

6. Изоҳ муносабатини билдирувчи саноқ гаплардан сўнг нуқта ишлатилади: тартибни билдирувчи сонлардан кейин нуқта ишлатилса, ҳар бир саналувчи тап охирига нуқта қўйилади:

Аризанинг зарурий қисмлари:

1. Ариза йўлланган муассасанинг ёки мансабдор шахснинг номи.

2. Ариза ёзувчининг турар жойи, вазифаси, исми, ота исми ва фамилияси.

3. Хужжатнинг номи (Ариза).

4. Асосий матн (таклиф, илтимос, шикоят).

5. Аризага илова қилинадиган хужжатлар номи (агар зарур деб топилса).

6. Ариза ёзувчининг имзоси, исми ва ота исмининг бош ҳарфлари, фамилияси.

7. Ариза ёзилган вақт (йил, кун ва ой). (*Н. Маҳмудов, А. Маддалиев, Н. Маҳкамов, М. Аминов.*)

7. Бадиий асар муаллифининг исми, отасининг исми қисқартирилиб, бош ҳарфлар билан қайд этилса, ҳар бир ҳарфдан кейин нуқта ишлатилади: А. Навоий, Ҳ. Ҳ. Ниё-

9. Ишонч билдирувчининг имзоси тасдиқланган сана ва юмалоқ муҳр. (Н. Маҳмудов, А. Мадвалиев, Н. Маҳкамов, М. Аминов.)

7. Ишлар эди, билар экан феълларидан эди, экан тўлиқсиз феъли туширилса, аниқлик маъноси гумон маъноси билан алмашади ва ҳ.к. (А. Ҳожиев.)

8. Баъзи феълларда ўзлик даража кўрсаткичи қўлланилмаса ҳам, асосий маъно ўзгармайди: билинтирма — билдирма, шошилтирма — шоширма, овултирма — овултирма ва б. (А. Ҳожиев.)

3-машқ. Гапларни диққат билан ўқинг, нуқталарни қўйиб, нима мақсадда нуқта ишлатилганлигини дафтарингизга ёзинг. Қавс ичидаги ҳарфларнинг мосини танилаб, сўзинг ёзинг. Матн муаллифининг қандай ёзилишига ҳам эътибор беринг.

1. Кейин қир устида сўфитўрғай нозик чулдиради (В, в) .. а ниҳоят булар ҳам тиниб, кўкда аллақандай чағир-чуғур билан... қарғаю зарчалар галаси кўзга ташланди. (М. Мансуров.) 2. Тошпирадиган семинарлар, курс ишлари, синовлар қалашиб ётади, бу ёқда имтиҳонлар тоғ бўлиб туради (Л, л)...екин қани суврати хаёлдан кетса, тунлари тушларидан, кунлари қароқларидан армайди. (М. Мансуров.) 3. У талаба экан, Тошкентда ўзбек санъати ва адабиёти анжумани бўлди (У, у) .. ни орзиқиб кутган эди (Л, л) ..екин хизмат сафарига бўлиб анжуманни кўролмади. (Шуҳрат.) 4. Ўзларига қолмаса қолмайди-ю (Л, л) ..екин бизни унутмайдилар. (Шуҳрат.) 5. Бир-биримизга тикиламиз (А, а) ..мо на ундан, на мёндан садо чиқади. (С. Аҳмад.) 6. Гира-шира вақт (Х, х) ...али қуёш Чотқол тоғларининг бағрида ётибди. (И. Раҳим.) 7. Ўрмон (Қ, қ) ...ор (У, у) ...зоқда шовқин (Ў, ў) ...қ овозлари эшитилади. (Уйғун.) 8. К а м ол (трубкани олиб). (Э, э) ...шитаман... Йўқ, бу туман газетасининг таҳририяти (Т, т) (...рубкани қўяди) (Уйғун.) 9. М о ҳ и р а (уялган бўлиб). (У, у) ...кунги боғда айтган гапларингиз ростмиди? (Уйғун.) 10. М о ҳ и р а (Қ, қ) ...уллуқ (С, с) ...аломат бўласиз! (Қ, қ) ..улганича чиқиб кетади.) (Уйғун.) 11. Баҳор (Х, х) ...аммаёқ гуллаган (Т, т) .. таҳририят ходимлари сайлга боққа чиқишади. (Уйғун.)

4-машқ. Ўзингизни текширинг: жумлаларни диққат билан ўқинг, туширилган нуқталарни қўйиб чиқинг, қанчалик тўғри иш қилганингизни тўплам орқасида берилган гаплар билан солиштириб кўринг. Қавс ичидаги ҳарфлардан мосини ишлатинг.

1. Д о м л а (Б,б) ...исмиллоҳир раҳмонир раҳим, «Ё олло!» (К,к) (...ўзи Ойсарага тушгач, қоқилиб кетади) ...(*Яшин*) 2. (Ў, ў) ...зи унча чиройли эмас (А,а) ...mmo ўн саккизга кирган қизнинг хунуги бўлмайди, буни биласиз (*С. Аҳмад.*) 3. (Б, б) ...илмадим (К,к) ...ейин мен уларни, улар мени кўришмади (Л,л) ...екин мен унинг бутун афти-анторини айтиб берган эдим, улар ёзиб олишган эди (*Шухрат*) 4. Навоийнинг Ҳирот ташқарисидаги боғи (Ў,ў) ...ртасида икки қаватли шийпон (*Уйғун*) 5. Сирдарё қиргоғи (Т,т) ...ўғрида Фарҳод тоғи узоқдан Ширинсой, ундан нари «Қасри Ширин»нинг харобалари, ундан нари асов тортиб юксалган тоғлар силсиласи кўринади (*Уйғун*) 6. Ж а л о л и д д и н (*Кулиб*) (Ҳ,ҳ) ...ар ким ўз қаричи билан ўлчайди, амир, тақсиримнинг самямий мулоҳазаларидан ранжимасангиз ҳам бўлади (*Шайхулисломга*) (У,у) ...зр, тақсир (*Уйғун*) 7. (И,и) ...лгарилари бир ҳақиқатли билардим (О,о) ...на учун боланинг катта-кичиги бўлмайди (Э, э) ...нди яна бир ҳақиқатни англадим (Б,б) ...ола учун ҳам онанинг катта-кичиги бўлмас экан (О,о) ...на — она экан (У,у) ...нга бошқа сифат керакмас (*Ў. Ҳошимов*) 8. (К,к) ...уз яқин (Ў,ў) ...збекистонда энг дилбар фасл (О,о) ...олтин куз (*А. Муҳтор.*)

СЎРОҚ БЕЛГИСИНИНГ ҚЎЛЛАНИШ ЎРИНЛАРИ

Сўроқ белгисининг қўлланиш ўринлари:

1. Соф сўроқ гаплар охирига сўроқ белгиси қўйилади:

Унинг чеҳрасида ташвиш бор нечун?

Нечун у айрилмиш ҳаловатидан? (*А. Орипов.*)

Ҳали Кумуш ҳам кетмоқчими? (*А. Қодирий.*)

Маним ҳолим сента кулгими, қизим? (*А. Қодирий.*)

Ўша таомдан бир оз қолгани бормикан? (*А. Қодирий.*)

Бемаҳалда нима қилиб юрибсиз, қизим? (*Ў. Умарбеков.*)

2. Риторик сўроқ гаплардан кейин сўроқ белгиси ишлатилади: Қишлоқда энди бошимни қандай кўтариб юраман? (*Ў. Умарбеков.*) Шундай қиздан воз кечиб бўладими?! (*Ў. Умарбеков.*) Магазинчилар анойими (*Ў. Ҳошимов.*)

Пора бўлибдими бир бурда ноним,
Пора бўлибдими бир пиёла чой? (А. Орипов.)

Чамаси у ўйлар эди: шу ҳам ташвишми?
Чой дамлаш ҳам бу дунёда қийин бир ишми?
(А. Орипов.)

3. Ўзга гапга тегишли бирор фикр, қараш ўқувчи томонидан **номаъқул** топилса, **гализ**, **ноўрин**, **ноаниқ** деб билинса, улардан сўнг қавс ичида сўроқ белгиси ишлатилади:

1. Сувдан тежамкорлик билан фойдаланилса, хўжаликлар сув учун ҳақ тўласа (?), мавжуд экин майдонлари икки баравар кўпайса (?) ҳам, Ўрта Осиёда сув ресурслари етарлидир. («Ешлик».) 2. Журналнинг бош муҳаррири шомига битган номангизда: «Бу масалани ҳақгўй (?) рост ва аниқ ҳал қилишда менга ёрдам берасизлар, деган умиддаман», дебсиз. («Ешлик».) 3. Ахир сутли музқаймоқ (?), қаймоқли музқаймоқ (?), шоколадли музқаймоқ (?), пломбирлик музқаймоқ (?), шарбатли музқаймоқ (?) каби унинг турини билдирувчи бирикмаларни тузиб бўлмади-ку. (М. Миртожиев, Н. Маҳмудов.) 4. Мана бу гапдаги грамматик шаклга диққат қилайлик: «Давронбеков кеча вилоятда (?) аллақандай бир йиғинга кетганди». «Вилоятда» сўз шакли ўзбек тилининг мазмуний қонуниятига кўра ё «вилоятдаги», ё «вилоятга» тарзида бўлиши керак. (М. Миртожиев, Н. Маҳмудов.)

Сўроқ белгиси бўйича машқлар

1-машқ. Тиниш белгиларига риоя қилиб гапларни ўқинг, нуқта ва сўроқ белгисининг ишлатилишига эътибор қилинг, бу белгиларнинг нима мақсадда қўлланганлигини изоҳланг.

— Адабиётчилар орасида «қўшиқчи шоирлар» деган тушунча бор...

— Менимча, уни чинакам шоирлар билан беллаша олмаганлар ўйлаб топган. Ғафур Ғулом қўшиқчимиди? Ойбек-чи? («Ешлик».)

Чун ҳақ ва талаб йўлига кирмоқ жоиз,
Дунё этагин тутиб, югурмоқ жоиз (?).
(«Ўзбекистон адабиёти ва санъати».)

Иссиққа қолиб кетибсиз?—деди йигит орқага бурилиб.
(У. Ҳошимов.) Қарз? Ҳали бировдан қарз ҳам оласизми?
(У. Ҳошимов.)

2-машқ. Гапларни кўчиринг, сўроқ ва нуқтанинг ишлатилишига эътибор қилинг, бу белгиларнинг нима мақсадда ишлатилганлигини шарҳланг.

Саҳифалар орасидан рўбарўсига
Чиқар эди турфа савол: нимага? Нечун?
Ўлар бўлса инсон агар, туғилмоқ нега?
Наҳот мен ҳам яшаниман ўлмоқлик учун?
(А. Орипов.)

- Кучугимниям яхши кўрай-а?
- Яхши кўргин, ўғлим.
- Ойи, Адҳам жинни-а?
- Нега?
- Кеча-чи, мушукни муз билан урди. (У. Ҳошимов.)
- Асқар акам-чи? Асқар акам қачон келади? (У. Ҳошимов.)
- Ким бўлар эканмиз?
- Сен олим бўласан.
- Олим? — ҳайрон бўлди Абдулла.
- Ўзинг-чи? Ўзинг ким бўласан?
- Менми? — Гулчеҳра ўйланиб қолди.
(У. Умарбеков.)

3-машқ. Гапларни диққат билан ўқинг, ҳар бир гапда ишлатилган нуқта ва сўроқ белгисининг нима мақсадда ишлатилганлигини алоҳида-алоҳида изоҳлаб, шарҳини дафтарингизга ёзинг.

1. Сиз айтган камчилик ва нуқсонлар нималардан иборат? Хўш, натижа нима бўлди? Юз иссиқ, дейсизми? Ҳақиқат қирқ йилда бўлса-да, ер юзига чиқади, дейишадди, а лаббай («Муштум».) 2. Миришкор боғбонсиз кўркам боғнинг бўлиши мумкинми? Қаралмаган ниҳол, парвариш қилинмаган тулнинг аҳволи нечук кечади? Баъзан хаёлга толаман: бор вужуди билан ўз гулига мафтун йигит нечук айрилиқ — тикон захрини чекиши керак? (С. Азимов.) 3. «Комиссия келди», деб тишнинг кирини сўриб ўтирасанми? (У. Ҳошимов.) 4. Вой, гиргиттон, овораси бор эканми? (У. Ҳошимов.) 3. Ким ўзи у? Қанақа одам? Нимага олифтагарчилик қилади? (У. Ҳошимов.) 6. Узум обкетдими, тарвузми? (У. Ҳошимов.)

7. Наҳотки ана шундай хусусият тил учун ёмон бўлса ва тилнинг камбағаллигини кўрсатса?! Аксинча, у шу тилда сўзлашувчи халқнинг заковатини акс эттирувчи восита эмасми? (*М. Миртожиев, Н. Маҳмудов.*) 8. Бу нимадан экан? (*С. Азимов.*) 9. Шу аҳволингизга хурсанд бўлишим керакми?! (*А. Мухтор.*) 10. Бошқа қизларнинг ҳам қўлидан ўпмайсизми? («*Шарқ юлдузи*».) 11. Ажабо, бусиз менга мумкинми?! (*А. Қодирий.*) 12. Бир-икки соатда уни тешиб бўлармиди? (*А. Қодирий.*)

4-машқ. Ўзингизни текширинг: Гапларни диққат билан ўқин, тиниш белгилари қоидаларига амал қилган ҳолда гапларни қайта ёзинг ва тушириб қолдирилган сўроқ ҳамда нуқталарни жой-жойига қўйинг. Бу ишни қанчалик тўғри бажарганлигингизни тўнлам орқасида илова қилинган матн билан солиштириб кўринг.

1. Тўғри, бир-икки ўринда (масалан, «Нима гумроҳ () босди ўзи, ахир () ») у қадар ҳам ўрнига тушмаган сўзлар кўзга ташланади... (*М. Миртожиев, Н. Маҳмудов.*) 2. «Йўлакай ўз-ўзи билан қилган мунаққаша () пировардида Давлат кўп... нарсаларни янгимдан англаб етгандек бўлган эди () «Мунаққаш» дегани «нақшланган, нақшли» деган маънони билдиради () ёзувчи учун керак бўлган сўз эса «муноқаша» бўлиб, унинг маъноси «мунозара, баҳс» демакдир () (*М. Миртожиев, Н. Маҳмудов.*) 3. Ловиллаб турган гулханга сув сепилса, нима бўлади () аччиқ, бўғувчан ҳовур кўтариладими () ҳозир шундай бўлди () Хуршиданинг ловиллаб турган муҳаббатига сув сепилди () у ўзининг аччиқ ҳовурига ўзи бўғилиб қолди () нима қилди у () нима қилиб қўйди () ширин гапларга учдими () мўйловидами () бир сават гулигами () машинасидами () балки жарақ-жарақ пулига учгандир () нимасига учди () Ҳаммасига! Машинасида катайса қилиш ёқармиди? () ёқарди () жудаям ёқарди () ресторанларга кириш, денгизга бориб чўмилиш, қоронғи лабораторияга кириб ўтириш ёқармиди () ёқарди () ўзи-ку сураткашни аспирантдан, чайқовчини олимдан ажратолмас экан, нега суриштирмади () нега онаси суриштираман деса, бир чеккага йиғштириб қўйди () эскилик сарқити, деб тўйига ҳам чандон аралаштирмади () эскилик сарқити эмиш! Сарқит ким?! Ойисими, ўзимми?! Ойисининг кўнгли бир нарсани сезгандирки, оёқ тираб туриб олгандир () (*У. Ҳошимов.*)

УНДОВ БЕЛГИСИНИНГ ҚЎЛЛАНИШ ҶУМЛАЛARI

Ундов белгисининг қўлланиш ўринлари:

1. Ҳис-ҳаяжон гаплар охирига қўйилади:

1. Вой, айланайин, вой ўргилайин! Ошпоқ қизим, момиқ қизим! Тагин гапиради-я! (Ҳ. Умарбеков.) 2. Вой гапингиз қурмасин! (Ҳ. Ҳошимов.) 3. Қизлик уй—бозор, болам! (Ҳ. Ҳошимов.) 4. Мунистон ўзига шундай савол берганда: «Дод!» деб юборгиси; «Йўқ!» «Йўқ!» деб юборгиси келарди. (С. Аҳмад.)

2. Ҳис-ҳаяжон билан айтиладиган ундалма, буйруқ гап, вокатив гап, бўлақларга бўлинмайдиган (сўз-гаплар)-дан кейин ишлатилади:

1. Офарин!.. Олимлик кўчасига кирган киши пина билан қудуқ қазувчи демақдир. (С. Азимов.) 2. Полковник! Тезроқ кетишингиз лозим бўлиб қолди. (С. Азимов.) 3. Мактубингизни олдим. Ташаккур! (С. Азимов.) 4. Марҳабо! Заб иш қилибдилар-да! (С. Азимов.) 5. Ҳа, исён! Гапнинг лаққа чўғи шу. (С. Азимов.) 6. Кет, ифлос, кет! Талоқсан, талоқ! (А. Қодирий.)

3. Ўқувчи ўзга фикрининг бирор қисмига ёки шу фикрга тўлиқ эътироз билдириш, қўшилмаслик, таажжуб, шубҳасини билдириш мақсадида қавс ичида ундов белгисини ишлатади:

1. Улардан «Абдулла Қодирийни ўқиганлар борми?» деб сўраганимизда, 120 (!) кишидан атиги 3 (!) киши «Мен» дея олди, холос. («Ешилик»). 2. Аммо тирговучи депутат (!) экан, шартта бошлаб келибди... («Муштум».)

Ундов белгисин бўйича машқлар

1-машқ. Гапларни диққат билан ўқинг, ундов ва ўзлаштирилган бошқа тиниш белгиларининг нима учун ишлатилганлигини изоҳланг.

1. Қандоқ хотин эдилар-а! (Ҳ. Ҳошимов.) 2. Вой, гапингиз қурмасин! Жаҳл устида айтган бўлсам, ўн минг марта қайтиб олдим, ўргилай! Савоб ҳам керак-ку одамга! (Ҳ. Ҳошимов.)

3. Менда ихтиёр йўқ, ойижон!—деди Қумуш. (А. Қодирий.)

4. — Янглишсам, янглинмасам, Қумуш бу уйдан жилмайду! (А. Қодирий.)

5. Ҳайҳот! Кимга бориб дод дейсан, ахир,
Қайга бекинасан ўзингдап, ҳайҳот!
Ким у йиглаётган, Навоиймикин
Ва ё май куйчиси Хайёммикин, дод! (А. Орипов.)

6. Эшитдик, Жўрахон, эшитдик ҳаммасини! Сабрингга қойил, сабрингга! Ўн йил излабсан-а! («Ешлик».) 7. Бахтимизга ҳамиша саломат бўлинг! (С. Азимов.) 8. Хўш, бу гапларни такрорлашдан мурод нима? Мурад шуки, халқимиз, хусусан маълумотли кишиларимиз асрий уйқудан уйғониб, хатоларни тuzатиш учун, эл-юртимиз маърифатини ошириш учун ишга амалда ғайрат билан киришишлари керак! (М. Саъдий.) 9. Аҳмоқ! Аҳмоқ!! Ҳозир хотин урадиган замони? (А. Қаҳҳор.)

2-машқ. Гапларни кўчириш, нуқта, сўроқ ва ундов белгисининг ишлатилишига эътибор қилинг, уларнинг нима мақсадда қўлланганини изоҳланг.

1. Агар дўстликни ҳам билмаса асли,
Кимга керак ахир, инсон деган ном!
Ер ости тинч турсин десангиз агар,
Сизлар ер устида сўйламанг ёлғон! (А. Орипов.)

2. Саодат! Мендан кўздан-кўп салом. (Ғ. Фулом.)

3. Ичимда: «Оббо! Энди мени олиб қочинг» деса, қаерга олиб бораман... (Ғ. Фулом.) 4. — Ўзи-ку бизни илм-урфонга чанқоқ халқ дейди, яна меҳнаткашу номеҳнаткаш деб халқни ажратгани нимаси?! Балога учрасин!.. (А. Қаҳҳор.)

5. — Ҳеч! Ҳеч! Ҳеч! Эрим яхши!!

— Сен эринг билан иноқмисан?

— Албатта! (А. Қаҳҳор.) 6. Кафил?! Мана мен кафил бўламан! (Яшин.)

7. — Сен дўстим Арслонга арзимайдиган хотинсан! Сирингни Арслонга мана мен ўзим очаман! Гувоҳларим бор!! Ҳа, қалайсан энди? (Яшин.)

8. Қодиржон. Қани, юр, жоним!

Гулсара. Юринг, кетдик! (Яшин.)

9. Саша. Ўртоқ комбат!

Зাগоруйко. Ҳозир етаман.

Саша. Соҳиб, Соҳибжон! Соҳиб!! (Яшин.) 10. Ер

ҳам тирик-да! Тирик бўлса-ю, нафас олмаса, экин битмаса — бу қандай тириклик, ахир! Поёнсиз қўриқлар одам боласининг қудратли қўли билан гулистон бўлсин! (Ш. Рашидов.) 11. Демак, висол ҳам бахт эмас!.. («Еш-

лик».) 12. Ашур, номерни ким териб берди, бувингми? Ўзинг? Э, баракалла! Баракалла, ота ўғил! (Н. Аминов.)

3-машқ. Гапларни диққат билан ўқинг, сиз ўрганган тилиш белгиларининг нима учун ишлатилганлигини аниқланг ва ҳар бир гаптаги белгининг шарҳини дафтарингизга ёзинг.

1. Ютадиган соққам! Бирдан кўнглимга гулгула тушди. Ойим соққаням чақиб қўйган бўлса-я! (Ў. Ҳошимов.)

2. «Заҳар ичибди! Отабек сапчиб кетди, туси қўрқинч қолга кирган эди...

— Бекор гап! (А. Қодирий.)

3. — Ойим.. Ойим!..—деди хожи. Кумуш кўзини очиб, бесаранжом унга назар ташлади ва таниб... қўзғалмоқчи бўлди.

— Худо шифо берар, болам! (А. Қодирий.) 4. «Малъун падаркуш! Иншооллоҳ, худонинг қаҳрига йўлиқурсен. Ер ютадур сени! Ер!..» (О. Ёқубов.)

5. — Йўқол кўзимдан, иблис! (О. Ёқубов.)

6. Бизнинг тилагимиз шуки, истеъдодли укамизга олий манзиллар ёр бўлсин! («Ёшлик».) 7. ...Тўйга бормоқ ихтиёрий, аммо жанозага бормоқлик фарз, инсоний бурч! («Шарқ юлдузи».) 8. Ҳозир бориб, юзингга шапалоқ тортаман! Ит! (Мирмуҳсин.) 9. Ўзимизнинг Муножотой ўзбек миллий қўшиқлари билан халққа чинакамга муножот қилаётгани қандай яхши! («Шарқ юлдузи».)

4-машқ. Ўзингизни текширинг: Гапларни диққат билан билан ўқинг. Тушириб қолдирилган тилиш белгиларини жой-жойига қўйинг. Бу ишни қанчалик тўғри бажарганлигингизни тўпلام орқасида илова қилинган матн билан солиштириб кўринг.

1. Билдим, билдим () — деди бечора Отабек () — Зайнаб, Зайнаб, Зайнаб... Ифлос (), юборинг, даррөв юборинг () (А. Қодирий.)

2. — Э, отсанг-чи () от, ахир () — деди ()

— Қирингиз () қуритингиз () экиндан кўкнор, жон эгасидан тошбақа билан пашша қолса бас ()

— Ўт қўйингиз () ғазот () қишлоққа от қўйингиз () (А. Қалҳор.) 3. — Раҳмат () ишонччи оқлаймиз () (И. Раҳим) 4. Оқ йўл сизларга () Мен ҳам бораман () мана қўлланма () (И. Раҳим.)

— 5. Ҳа () ўша вақтда республика оқсоқоллари Усмон Юсупов билан Йўлдош Охунбобоев — бири шаҳарда: «Ёпчасига ҳашарга ()» деса, бири қишлоқларда:

- «Ҳамма ҳашарга...а ()» деб даъват этди () (*И. Раҳим*)
6. Десант () Обед () О...бе—д ()...
— Биродар () ухлаб қолибсизку () (*И. Раҳим*)
7. — Майestro, марш () — деди Қорбобо ()
(*И. Раҳим*)
8. — Салом, Гуландомхон () — деди ()
— Салом () — деб жавоб қилди қиз табассум билан
()
- Хуш келибсиз ()
— Хушвақт бўлинг ()
— Новгород заминида ўсган Ўзбекистон гуллари бу ()
— Раҳмат () — деди қиз, гулни ҳидлаб, хушбўй
ҳидидан роҳат топгач, яна табассум ила «раҳмат ()»
деб такрорлади () (*И. Раҳим*)

ВЕРГУЛНИНГ ҚУЛЛАНИШ ЎРИНЛАРИ

Вергулнинг ишлатилиш ўринлари:

1. Гапнинг уюшиқ бўлақларини ажратиш учун ишлатилади:

— 1. Ҳар бир туман, қишлоқда ем дўконлари очилиб, уларда кунжара ва шелуха сотилмас экан, аҳвол ҳеч қачон ўнгланмайди. (*«Муштум».*) 2. Ота-оналар қизларига умид билан: Гулнора, Гулбаҳор, Гуландом, Гулруҳ, Гулбарг... деб исм қўядилар. (*«Ёшлик».*)

2. Такрорланувчи боғловчилар билан келган уюшиқ бўлақлар ҳам вергул билан ажратилади:

1. Бек дам тезлашиб, дам секинлашиб томчилаётган ёмғирнинг тинишига умид боғлаб пана жой изламади. (*«Ёшлик».*)

2. Қуруқ арча келтириб,
Баъзан гулхан ёқамиз.
Баъзан чалқанча ётиб,
Юлдузларга боқамиз.
(*Уйғун.*)

3. Инсон бундай пайтда ё ўта бўйсунувчап, тақдирга тан берувчи, ё ўзини қуршаб олган ноҳақ муҳитга исён қилувчига айланади. (*«Ёшлик».*)

3. Такрор гаплар ва такрор бўлақлар вергул билан ажратилади: Ўқи, жиян, ўқи. (*Ў. Умарбеков.*)

Куйла, дилқаш дуторим,
Куйла, дилқаш дуторим.
Хуморим ёз, хуморим ёз, хуморим.
(Қўшиқдан.)

Аммо ҳали ёлғиз қолишганда ичини ит тирнаб, шундан гап очгиси келаверди, келаверди. («Ёшлик».)

4. Зидловчи боғловчилардан олдин вергул ишлатилади:

1. Искандар унга бир қараб қўйди, лекин юз иссиқ экан: ортиқча бир нима дея олмади. («Ёшлик».) 2. Кипини табиат яратади, лекин уни жамият камол тоштиради ва шакллантиради. (М. Мирзасев.) 3. Кимгадир бахтли кўринган эмас, балки ўзини бахтли сезган одам бахтлидир. (М. Мирзасев.)

5. -ку, -у, ю, -да, -а юкламалари таъкид ва кучайтирувчи маъносида қўлланганда улардан кейин вергул ишлатилади:

1. Ишламоқ бор-у, тишламоқнинг мазаси йўқ. («Муштум».) 2. Ўзи бир халтагина-ю, лекин зилдек экан-е... («Ёшлик».) 3. Кейин қовоқни бир чеккага қўйди-да, Тойга буюрди. (Ҳ. Ҳошимов.) 4. Мен-ку, Тиллатопака. («Ёшлик».) 5. «Олтин ўлсин-а, шундай гунгурсдай одамни... шушчалик абгор қилса...» деб ачиниб кетди Тўрабек унга қараб туриб. («Ёшлик».)

6. Эркалаш, хурсандлик, қарғаш, ачиниб маъносини аяллатувчи -е, -эй, -ей юкламасидан кейин ҳам вергул ишлатилади:

1. Болам-ей, болам-ей, қадами қутлуғ болам-ей! (Ўлмас Умарбеков.) 2. Қарогим-эй, сендан ўзга эрлар бир ботмон тариқдек эди. (Х. Тожимуродов.) 3. Э, омон бўлинг-э, Фани ака. («Ёшлик».)

7. Жуфт уюпиқ бўлақлардан сўнг, ҳар бир жуфтликдан кейин вергул ишлатилади:

1. Бу йил она тили ва адабиёт, эски ўзбек ёзуви ва чет тили фанларига жуда катта эътибор берилди. («Маърифат».) 2. Полизларда қовун ва тарвуз, боғларда нок ва нашвати, шафтоли ва олча ғарқ пишаётибди. («Буҳоро ҳақиқати».)

8. Ундалмалар вергул билан ажратилади:

а) гап бошида ундалмадан кейин вергул ишлатилади:

Дўстгинам-ей, фақат Салоҳиддин акам битта имзо чекадилар, вассалом! (Н. Аминов.)

Дерсиз, ё Тошкентда ҳеч гап бўлмаган,
Ё эса боболар сирли шунақа. (А. Орипов.)

16. Эргаш тапли қўшма гап қисмлари вергул билан ажратилади:

Бундай жасоратни кўрмаган дунё,
Чунки у асримиз Тошкенти эрур. (А. Орипов.)

Она тилим, сен борсан, шаксиз,
Булбул қуйин шеърга соламан.
Сен йўқолган кунинг, шубҳасиз,
Мен ҳам тўти бўлиб қоламан... (А. Орипов.)

Ҳамма гап шундаки, Ёдгор ота Каромат, Адолат отлиқ
икки қизиши бирданига Нурматжоннинг отаси Тошхўжа
эшонга назр қилган эди. (А. Қазҳор.)

Вергул бўйича машқлар

1-машқ. Тиниш белгиларига роя қилиб гапларни ўқинг,
вергулнинг нима мақсадда ишлатилганлигини изоҳлаиғ.

1. Қуръони карим таъбири билан айтганда, мусулмон
киши ўзга бир мусулмонни айбласа, ўзини айблаган бў-
лади. («Ҳадис»дан.) 2. Аввало абўй эмас, обой, қолавер-
са, давлат тилида гулқоғоз дейилади. (Н. Аминов.)
3. Қўй боқинлар, чунки у барақадир. («Маърифат».)
4. Дўстингни енгилроқ севгинки, куни келиб душман
бўлиб қолиши ҳам мумкин. Душманга ҳам енгилроқ
адоват қилгинки, куни келиб дўст бўлиб қолиши мумкин.
(«Маърифат».) 5. Қолган икки бола, бири қиз, бири
йигитча, иккиси ҳам 15—16 ёшларда, масала ечиш билан
овора. (А. Мухтор.) 6. Ҳа, отинча, йўллари бўлсин?
(С. Аҳмад.)

7. Атрофда водийлар товланар ҳал-ҳал,
Минг йиллик чинорлар қўкка боққан тек.
Бу ерда, во ажаб, юз йиллар аввал
Дунёга келибди султоп Улуғбек. (А. Орипов.)

8. Бу билан на курашимиз, на олға силжишимиз,
на янашимиз ва на енгичимиз мумкин эмас-ку! («Муш-
тум».) 9. Гўзаллик ҳам бамисоли булут парчасидай
ган: гоҳ сутдай опшоқ, гоҳ пушти, заррин тусга кириб,

гоҳ садафдек товланиб, дилларга завқ бағишлайди, кўриб кўзинг тўймайди. (Ш. Рашидов.) «Шукур-эй, жонимни ҳалқумимга келтириб, тоза юрагимни ёрдинг-ку...» (А. Мухтор.)

2-машқ. Гапларни кўчиринг, вергул ва бошқа тилиш белгиларининг нима мақсадда ишлатилганлигини изоҳланг.

1. Ахир, кўшинча шундай қилади.. Демак, яхши кунлар ҳадсмай келади. Э-э, келинг, Жўравой, эсон-омон бориб келдингизми? Хўш, қани айт-чи, нима гап ўзи? Аммо, назаримда, бу масала ҳамон ҳал бўлмасдан долзарблигини сақлаб келмоқда. («Ёшлик».) 2. Ҳа, айтмоқчи, бешинчи авеню билан Марказий истироҳат боғини сайр қилишга иштиёқманд эдинг. (С. Азимов.) 3. На бирор иш таклиф қилишади, на кўзингни очиришади. («Ёшлик».) 4. Иккинчидан, иккинчидан, Сайёранинг йигити бўлиши мумкин. (Ў. Умарбеков.) 5. Азизликка азизмас-ку, лекин қимматбаҳороқми дейман-да. Хабарп йўқ-да, бу ёқдаги гаплардан. («Ёшлик») 6. Буларнинг сўзларини эшитгач, ишнинг ҳар икки томонини мулоҳаза қилиб, фойда-зиёнларини кўнгилга келтирардим. («Темур тузуклари».) 7. Қобил бобо яланг бош, яланг оёқ, яктакчан оғил эшиги ёнида туриб, дағ-дағ титрайди, тиззалари букилиб-букилиб кетади; кўзлари жовдирайди, ҳаммага қарайди, аммо ҳеч кимни кўрмайди. Хотинлар ўтрини қарғайди, ит ҳуради, товуқлар қоқоқлайди. (А. Қаҳҳор.) 8. Чеҳраси сўлғин, хаёли паришон, нақшинкор жовонларга терилган китобларни, салкам қирқ йил салтанат тебратиб йиққан нодир қўлёмаларини бир-бир кўздан кечирди, ёдига устод Қозизода Румий тушди, чамаси, унинг «Риёзиёт»ини варақлаб узоқ турди, кейин бўйнини ҳам қилганича, лом-мим демай бир-бир босиб чиқиб кетди. Тун ойсиз бўлса ҳам, юлдузлар акс этган фируза гумбазлар аллақандай кўкинч жило таратиб, ғалати ялтиллаб турарди. (О. Ёқубов.)

3-машқ. Гапларни диққат билан ўқинг, сиз ўрганган тилиш белгиларининг нима учун ишлатилганлигини аниқланг ва ҳар бир гаптаги белгининг изоҳини дафтарингизга ёзинг.

1. У чиройли қилиб терилган китобларни бирма-бир кўздан кечира бошлади: Толстой, Достоевский, Пушкин, Золя, Мериме.. (Ў. Умарбеков.) 2. Турсунали акалар

уйидаги очиқлик, самимийлик, ҳазил-мутойиба гаплар, бир-бирига бўлган содда муносабат уни ўзига тортиб олган ва у ўзини меҳмон эмас, шу оиланинг яқин бир кишисидек ҳис қила бошлаган эди. (*Ў. Умарбеков.*) 3. Қизил денгиз соҳили бўйлаб чўзилган, ҳозир Саудия Арабистони таркибига кирувчи ерлар Ҳижоз деб аталади. (*«Ҳадислар».*) 4. У яна шунинг учун ҳам машҳурки, Катба деб аталмиш муқаддас иморат шу ерда қад кўтарган. (*Ҳадислар».*) 5. Ривоятларга қараганда, уни Бека водийсида Одам Ато бунёд этган, аммо иморат Нуҳ тошқини туфайли бузилиб, вайрон бўлган. (*«Ҳадислар».*) 6. Искандар қўлидаги сочиқни гоҳ у елкасига, гоҳ бу елкасига ташлаганча хаёлпаршон шийшонга қараб юрди. (*«Ёшлик».*) 7. Оббо, қизим-ей, оббо қизим-эй, тузуксанку! (*Ў. Умарбеков.*) 8. У айтдики, қизим! Улфат этган уйингдан чиқдинг, билмаган тўшакка кирдинг. Танимаган кишига йўлдош бўлдинг, энди ушбу йўлдошингга сен ер бўл! У сенга кўк бўлур, сен ер каби остида тур! У сенга кўк шаклидаги соя бўлиб турар, шифоли ёмғирлари билан кўк ерни роҳатлантиргани каби, у ҳам сенга марҳаматли бўлур демакдир. Сен унга тўшак бўл! У сенга терак бўлур, сен унга канизак бўл! У сенга қул бўлур, тоқати етмаган нарсалар учун уни зўрлама! Ҳаёли, одобли бўлмоқ ҳар вақт хайрли ишларга сабаб бўлур. (*Олимаг ул-Валот.*) 9. Ҳазрат Иброҳим ва Исмоилдан сўнг яна кўп пайгамбарлар ўтишади. Улар орасида Мусо, Довуд, Сулаймон, Закария, Яҳё ва бошқалар бор эди. (*«Ҳадислар».*)

4-маиқ. Ўзингизни текширинг: гапларни диққат билан ўқинг, туширилган тиниш белгиларини жойига қўйиб, гапларни кўчиринг. Бу вазифани қанчалик тўғри бажарганлигингизни тўпламинг охирида қайд этилган асл нусха билан солиштириб кўринг.

1. Йўқ () йўқ бундай бўлиши мумкин эмас () (*Ў. Умарбеков*) 2. У () навбат кутмай () бизга эътибор ҳам қилмай () тўғри муҳаррирнинг столи ёнига борди; қўлидаги портфелини остига қўйиб ўтирди-да () муҳаррирга кўз қири билан қараб:

— Хўш, ўртоқ бизнинг иш нима бўлди ()— деди (*А. Қаҳҳор*) 3. Ё ўқимагансиз () ё... билмадим энди қандай баҳо беришим керак. (*А. Қаҳҳор*) 4. Ҳовлисининг кун чиқарида кун ботишга қараб солинган () унча мақтарли бўлмаса ҳам () замонасининг олдинги бино-

ларидан ҳисобланган бир айвон билан бир уйга кўз тушади () Ҳа-а () сизам анойимассиз () сиздаям бир гап бо-ор... («Ешлик») 5. Ҳа, азизлар () беқадрлик — камоли телбалик () (С. Азимов) 6. Ҳа () айтмоқчи () «Марказий истироҳат боғини сайр қилишга интиқман эдинг» () (С. Азимов) 7. Хўп () бу нарсани тошлардим ҳам дейин () («Ешлик») 8. Йўқ () дўстингиз... ҳеч ерда йўқлар () («Ешлик») 9. Хўш () кундалик топишинг қанча () («Ешлик») 10. Ана () муллажириргу мана () муллажирирг () (С. Азимов) 11. Оҳ () тонгги концертдан зўри бўлмайдиди () Оббо () кампири тушмагур-е () (С. Аҳмад) 12. Ия () дўпини олиб қўйиб ўйлайдиган гап айтибдилар-ку () (С. Аҳмад)

НУҚТАЛИ ВЕРГУЛНИНГ ИШЛАТИЛИШ ҶУМЛАЛАРИ

Нуқтали вергулнинг ишлатилиш ҷумлалари:

1. Мазмун жиҳатдан мустақиллиги нисбатан кучлироқ бўлган ёки қиёслаган мубоабатиши аниқлашчи боғловчисиз қўшма гап қисмлари (агар қисмлар ичида вергул ишлатилган бўлса) ўзаро нуқтали вергул билан ажратилади:

1. Акам хатларини нечук тугатдилар; Бектош Отаҳнович билан Любовь Николаевна қандай қаноатга келишди — мевга номаълум қолган эди. (С. Азимов.) 2. Озгина ёлғон ҳам улур гуноҳдир; озгина заҳар ҳам ҳалок қилувчидир. («Ешлик»). 3. Фирдавсий «Шоҳнома»си, маълумки, азалдан халқимиз орасида кенг тарқалган, севиб ўқилган; шоҳномахонлик халқимизнинг табаррук анъанаси бўлган; бу жангнома тузар, чойхона ва карвонсаройларда махсус қиссахонлар томонидан алоҳида усулда ўқилган, кўпчилик тинглаб, унинг оҳангига замзама қилиб ўтиришган; ўзбек котиблари «Шоҳнома»ни қайта-қайта кўчиришган. («Ешлик») 4. Ниҳоят, ош ҳам яримлади; пахта гулли чинни лаганнинг ўртаси кўринди. («Ешлик».)

2. Уюшиб келган бир неча гап бўлаклари (агар гап ичида вергул ишлатилган бўлса) ўзаро нуқтали вергул билан ажратилади:

1. Янтоққа ағанагандай, ўрида миқговланган профессор гўштдор гавдасини гоҳ бир ёққа таллар, гоҳ иккинчи ёнига ағдарилар; сочинқ хўмлаб пешонасига бос-

са ҳам, нам чойшаб ёпинса ҳам бўлмади. (С. Азимов.)
 2. «Синчалак» повестидаги Саида ва Қаландаров, «Туғилиш» романидаги Почтаев ва Луқмонча, Адолат ва Садбар; «Машъал» асаридаги Бўронбек ва Лаъли, «Қадрим» қиссасидаги Искандар ва Зулайҳо, «Ошпоқ тонг қўшиғи» киноповестидаги Комил ва Мардонбек каби образларнинг ҳар қайсиси ўзида ўнлаб кишиларнинг характерини муҳассамлаштирган. (О. Икромов.)
 3. «Дадам» деб қичқириб юборди у; ерда қатор ётган хотинларни босиб ўтганини ҳам, эшикни тарақлатиб очиб юборганини ҳам, аёллар бирин-кетин чўчиб уйғониб, уйда бир лаҳзада шовқин-сурон, тўс-тўполон бошланганлигини ҳам сезмади. (О. Икромов.)

3. Сираланувчи гапларнинг тартибини кўрсатувчи рақамлар ёки ҳарфлар ярим қавс ёхуд тире билан белгиланса, ҳар бир гап иккинчисидан нуқтали вергул билан ажратилади:

И л о в а л а р

- 1) 1987 йил 12 мартдаги шартноманинг кўчирма нусхаси — 2 varaқда;
- 2) даъво хатишнинг кўчирма нусхаси — 2 varaқда;
- 3) жавобларга даъво материаллари юборилгани ҳақида алоқа бўлимининг паттаси; (*«Ўзбек тилида иш юритиш».*)

Хизмат хатлари қуйидаги зарурий қисмларни ўз ичига олади:

- 1 — Ўзбекистон герби;
- 2 — муассасанинг рамзий белгиси;
- 3 — акси ифодаланган мукофотлар;
- 4 — вазирлик, бошқарма номи;
- 5 — ташкилот номи;
- 6 — бўлинма номи; (*«Ўзбек тилида иш юритиш».*)

1. Ҳужжатнинг номи (Тилхат.)

2. Магн:

а) тилхат берувчи шахснинг лавозими, фамилияси, исми ва ота исми;

б) пул, ҳужжат, буюм ёки бошқа бирор нарсани берувчи шахснинг лавозими, фамилияси, исми ва ота исми (зарурият бўлганда муассаса номи);

в) пул, ҳужжат, буюм ёки бошқа бирор нарсанинг номи ва уларнинг миқдори (зарурият бўлганда баҳоси);

г) олинаётган буюмнинг техникавий ҳолати (агар у машина, аппаратлар ва ш.к. бўлса). («*Ўзбек тилида иш юритиш*».)

Нуқтали вергулнинг ишлатилиши ўринлари бўйича машқлар

1-машқ. Тиниш белгиларига роя қилиб гапларни ўқинг, нуқтали вергул ва ўзлаштирилган бошқа тиниш белгиларининг нима мақсадда ишлатилганлигини изоҳланг.

1. Кейинги йиллар адабиётимиз учун зўр синов даври бўлди; кўшгина бадиий «қадрият»лар бу синовга дош беролмади; куни кеча адабиётимизнинг яхши намуналари саналган, замона зайлига мослаб ёзилган, ўқув қўлланмалари, дарсликлардан ўрин олган талай довруқли асарлар бирданига ўз қадр-қимматини йўқотди-қўйдди. 2. ...Ёзувчи ҳеч қачон ёлгон гап айтмаган, ёлгонли ёзмаган; бир-икки публицистик чиқишларини мустасно этганда, ҳукмрон мафкура, сиёсат ноғорасига ўйнаб виждонини сотмаган, мурасасозлик йўлига кирмаган. 3. Шуни ҳам айтиш керакки, Ўткир Ҳошимовнинг роман, қисса, ҳикояларида сўз санъатининг азалий бош муаммоси — инсон тақдири ва қалбининг бадиий таҳлили ҳам мавжуд; муаллиф долзарб ижтимоий муаммолар талқини билан ёндош ҳолда кўп ўринларда персонажлар руҳиятидаги ғоят нафис жараёнларни санъаткорона ифода этади. («*Ўзб. адаб. ва санъати*».) 4. Дарров уч киши Себзор, Кўкча ва Бешёғоч даҳаларига хабар учун жўнатилди; ё қирилиб битиш ва ё Азизбекни орадан кўтаришга фотиҳа ўқилди. (*А. Қодирий*.) 5. Ниҳоят юз одимча боргандан сўнг, улардан сўз эшитишга тўғри келди; бириси иккинчисига деди:—Тўй билан никоҳни бир кунга қилганимиз яхши бўлди. (*А. Қодирий*.) 6. Бу билан мен ҳажвийётдаги аҳвол ҳар жиҳатдан кўнгилдагидек демоқчи эмасман; саёз асарлар, сатира ва юмор, комедия деб тақдим этилаётган, аслида бу турга мутлақо алоқаси йўқ нарсалар тўлиб-тошиб ётибди. (*С. Аҳмад*.) 7. Унда кўзал инсоний фазилатлар: ҳаллоллик, тўғрилиқ, камтарлик, жасорат мадҳ этилади, айрим кишилардаги ёлғончилик, қўрқоқлик, мақтанчоқлик каби одатлар қораланиб, яхшилик улуғланади; ёмонлик рад этилади. («*Маърифат*».)

2-машқ. Гапларни кўчирияг, нуқтали вергул ва бошқа ти-
ниш белгиларига эътибор қилинг, бу белгиларнинг нима мақ-
сада ишлатилганлигини шарҳланг.

1. Аммо териси кўпчиликка тушган бўлса, аллақачон
чарм бўлди; худо билади, ковуш бўлиб бозорга чиқдими...
(*А. Қаҳҳор.*) 2. Ҳаммаёқ жим. Фақат пашша гингил-
лайди, бемор инграйди; ҳар замон яқин-йироқдан гадой
товуши эшитилади.. (*А. Қаҳҳор.*) 3. «Чилёсин»дан бемор
тетик чиққандай бўлди; шу кечаси ҳатто кўзини очиб,
қизчасини ёнига тортди ва пичирлади:

— Худо қизимнинг саҳарлари қилган дуосини дарго-
ҳига қабул қилди. Дадаси, энди тузукман, қизимни са-
ҳарлари уйғотманг. (*А. Қаҳҳор.*) 4. Она-бола машинага
ўтириб, юракларига андак қўрқув тушди; бу шофёр бола
яқинда пайдо бўлиб қолди, отини ҳам, фамилиясини ҳам
билишмайди. (*«Шарқ юлдузи».*) 5. Ҳали медалини кўк-
сидан юлганида тўғиғичи санчилган экап, сезмабди,
қаранг; бутун кафти қон бўлиб ётибди. (*«Гулхан».*)
6. Биласан: қиёс қиладиларки, агар Фаргона водийси
бир латиф позанин бўлса, Шоҳимардон унинг гул барги
хушбичим лаблари устидаги ҳусн—хол эмиш; агар Фар-
гона водийси оби ҳаёт дарёси бўлса, Шоҳимардон бу
дарёга жон киргизган оби шарбат булоғи эмиш. (*С. Ази-
мов.*) 7. Сўнгра, нақшин олманинг икки палласидек бир-
бирларига тенг эканини; севгилари чин эканини, тўлин
ой ҳикояси ҳам, оҳулар афсонаси ҳам боргича ҳақиқат
эканини ўз кўзлари билан кўришгач, қалбан ишонч ҳосил
қилишган, Кўксой билан. Оқсой — яъни баҳодир йигиту,
жамила қиз бир тану бир жондек қўшилиб кетадилар,
тўлиб-тошиб оқадилар, деҳқоннинг чанқоқ ери, халқнинг
чамаи боғи томон югуриб еладилар. (*С. Азимов.*) 8. —
Чамамда, кўнгли бузилди..—деди Саломат она меҳмон-
нинг ёнига ўтириб, — сиз билмайсиз, бу қиз Муҳиддин-
жон билан бирга ўқир эди; бир чеккаси, унда кўнгли
ҳам бор эди, шекилли. (*А. Мухтор.*)

3- машқ. Гапларни диққат билан ўқинг, сиз ўрганган ти-
ниш белгиларининг нима учун ишлатилганлигини аниқланг
ва ҳар бир гандаги белгининг изоҳини—шарҳини дафтарингизга
ёзинг.

1. ... темирчилар қўраларга саксовул, кўмир қалаб,
гуп-гуп босқон урар, норғул, паҳлавонжусса тақачилар
осмонга сапчиган асов отларни зорли қишнатиб тақа
қоқар; сангтарошлар мрамар тошларни чўкичлаб пақшин-

кор буюмлар ясашар; чархчилар учқун сачратиб ничоқ ва ойболта чархланар; суяктарошлар қилч ва ханжарларга қимматбаҳо даста йўншар; тиламдўз ва шоҳичилар, сандиқчи ва бешиқсозлар, дурадгорлар, кулоллар, чилашгарлар, мискарлар ишга киришар — ҳаммаёқ тарақтуруқ бўлиб кетарди. (*О. Ёқубов.*) 2. Шундан сўнг муҳокамада сўзга чиққан кинорежиссёр Б. Аҳмедов ва бошқалар кўрикда намоён этилган фильмларнинг («Наҳодир Жаалолов» — сценарий муаллифи ва режиссёр Т. Аҳмедхўжаев, оператор М. Солиев; «Деканкани ким ўлдирди?» — сценарий муаллифи Р. Солиҳова, режиссёр Ш. Маҳбубов, оператор В. Бродянский, «Олмани менга от» — сценарий муаллифи Ф. Давлетшин, режиссёр Ш. Жупайдуллаев, оператор М. Солиев...) ютуқ ва камчиликлари, ҳаётийлик ва ҳаққоният тўғрисида фикр-мулоҳазаларини ўртоқлашдилар. (*«Ўзбекистон адаб. ва санъати».*) 3. Рассом 20-йиллар бошларда чизган суратда қуюқ ўрмондан маймунни етаклаб чиқаётган одам — кўзлари тийрак ва ишонч порлаб турган навқироп йигит акс этган; сўнгги ишида эса яна ўша илк суратдаги ўрмон манзараси, аммо бу ерда энди одам маймунни эмас, аксинча қариб қолган маймун мункайган, умидсиз чолни ўрмон сари етаклаб кетмоқда... (*У. Норматов.*) 4. Қоровул яна шунга ҳам биладики, котибнинг ўзига бўлган илтифотларида ҳеч қанақа самимият йўқ; беозор, бетараф, бефарқ шундай бир хизматкорга муҳтож бўлганлиги учун қарияни хизматда сақлайди. (*У. Норматов.*) 5. Маблаг ҳам бор эди, транспорт ҳам, ёқилги ҳам; муҳокамалар жуда қизгин, мунозарали ўтарди. (*Аҳмадали Асқар.*)

Таклифноманинг асосий зарурий қисмлари:

1. Номи. (Таклифнома.)

2. Матн: а) таклифнома турига қараб: таклиф қилинаётган шахснинг фамилияси ёки исми ва отасининг исми;

б) таклиф қилувчи муассасанинг номи;

в) қаандай тadbирга таклиф қилинаётганлиги... (*И. Маҳмудов...*)

4-маниқ. Ўзингизни текширинг: гапларни диққат билан ўқинг. Ўзлаштирилган тинни белгиларини жой-жойига қўйиб чиқинг, қанчалик тўғри бажарганлигингизни тўплам охирида қайд қилинган матн билан солиштириб кўринг.

1. Саид Жалолхон товуш чиқармай унинг ёнига бориб ўтирди () мулла Шамсиддин уни кўрмади () галвирга қўл солиб бир чангал майиз олди — пайқамади () (*А. Қаҳҳор*) 2. У деворларни ушлаб () ташқари чиқди () икки қадам босиши билан яна йиқилди () (*А. Қаҳҳор*) 3. Гўри Мирга орқа ўгириб () мусофирхопа қурамиз деса () майли () дейишган () Тошкентдаги ўн икки миноранинг ҳеч кераги йўқ () бузиб () гиштини йўлакка ётқизамиз () дердилар () майли дейишди () (*«Шарқ юлдузи»*) 4. Дафтарингга ёзиб ол: улус — эл () дурафшон — дур сочувчи () мустаманд — ғамли () қайғули () аҳбоб — дўстлар () тараҳҳум зоҳир этмоқ — раҳм қилмоқ () афғор-мажруҳ () ўртанган () (*«Гулхан»*) 5. — Ҳай... уларда чиндан ҳам фрицлар кўп бўларди () — деди чол () кўз ўнги сал қоронғулашиб () гавдаси чайқалиб кетди () (*«Гулхан»*) 6. Ўзбек тилининг бу сирли бойлиги уч тил ҳодисасида ўз аксини топади () У: а) () сўзларнинг кўп вазифалилиги () б) () ясама сўзлар билан таркибли сўзлар ёнма-ён яшашади () в) () кўмакчи феълларнинг феълларга қўшилиб келиб () шу феъллар маъносини турли маъно қирралари билан бойитиши (), яъни товлантириб юборишида кўринади () (*М. Миртोजиев, Н. Маҳмудов*) 7. Барно Каримова эса ўзгача бемор: мусичагаям озор бермас () бодом қовоғи остидаги тимқора шахло кўзларини ердан олмас () ийманиб — ҳимраниб теккина ўтиришини қўймас () дафтарини очишга тоқати йўқ () (*С. Азимов*) 8. Бу докторхона тўғрисида Сотиболдиннинг билгани шу: салқин () тинч боғда () дарахтлар ичига кўмилган баланд ва чиройли оқ иморат () шиша қабзали кулранг эшигида қўнғироқ тугмаси бор () (*А. Қаҳҳор*) 9. Ҳайдовчи қўлидаги газетани қўйиб () хаёлга толди () бунақа гўзал қадду қоматни биринчи кўриши () (*«Шарқ юлдузи»*) 10. Йигит ичкари қирди () уф тортиб () пешонасига урди () (*А. Қаҳҳор*) 11. Оёғи остида ўралашиб юрган ўғилчаси Муҳаммадjonнинг пешонасидан ўнди () хотини () қариндошлари () ёр-дўстлари билан хайрлашар экан () худди ҳозир урушга кириб кетаётгандай «Ё чангим чиқади () ё донғим чиқади!» — деди () (*А. Қаҳҳор*.)

ИККИ НУҚТАНИНГ ИШЛАТИЛИШ ҶУРИЛАРИ

Икки нуқтанинг ишлатилиш ҷурилари:

1. Боғловчисиз қўшма гапларда кейинги гап олдингисининг мазмунини тўлдирса, изоҳласа, сабаб-натижа-сини аниқласа, уларнинг ўртасида икки нуқта ишлатилади: 1. Эртаси домла институтдан хафа бўлиб қайтдилар: Тўлқин аспирантурада кечиб геологлар билан узоқ экспедиция сафарига жўнашга қарор қилган эмиш. (С. Азимов.) 2. Кечки таомдан сўнг палатага кирсам, каравотимда Қалдирғоч устидаги кийим-бошим турибди: юбиктаралган, дазмолли шай, майин атир бўйи димогимга гулгул урарди (С. Азимов.) 3. Бундан икки кун аввал рентгенга солган эдик: ўпка деярли тоза. (С. Азимов.) 4. Мен сенга боя айтдим: кишининг дунёда дўсти йўқ, магар нафсига ўзи дўст; кишининг дунёда душмани йўқ, магар нафсига ўзи душман! (А. Қодирий.)

2. Боғловчисиз қўшма гапнинг биринчи қисми изоҳини талаб қилганда ундан кейин икки нуқта ишлатилади: 1. Бўлар иш бўлди: трамвай «Волга»ни пачоқлаб, уни уч-тўрт метр жойга суриб борди. («Ешлик».) 2. Кўз кўзга тушди: таниш питоҳ! («Ешлик».) 3. Раҳбар порози: эртага деҳқонга ҳақ бериши керак, жамоа хўжалигининг дарз кетган тирқишларини суваши, кам-кўстини тузатиши лозим. («Муштум».)

3. Умумлаштирувчи бўлак уюшиқ бўлақлардан олдин келса, ундан кейин икки нуқта ишлатилади: 1. ...Дорга солинган турли-турли эр ва хотин кийимлари: пўстин, чакмон ва бошқалар, қип-қизил гилам ва шойи кўрпачалар киши кўзини қамаштирар даражада эдилар. (А. Қодирий.) 2. Мен, азизим, бошқачароқман: кабоб ҳам ейман, кетмон ҳам чопаман, тикони кирса ҳам барибир, гулларни узаман. (Мирмуҳсин.) 3. Яна уч нарсага: тилга, нафсга, ҳирсга эҳтиёт бўлмоқлик ғоятда зарур, дерди у. (Мирмуҳсин.)

4. Кўчирма гап муаллиф гапи бўлганда, муаллиф гапининг биринчи қисмидан кейин икки нуқта ишлатилади: 1. Икки гапнинг бирида: «Туманга келиб ундай қилдим, бундай қилдим!»—деб такрорлашни яхши кўради. («Муштум».) 1. Чоллар: «Ҳеч ким бу дунёда устун бўлмайди» деса, уларнинг бу совуққонлигидан бутун вужудим қалтираб кетарди.. (А. Муштор.)

5. Чунончи, масалан, чоғиштиринг, қиёс қилинг, режа, мавзу каби сўзлардан кейин икки нуқта ишлатила-

ди: 1. Изоҳловчилик йўли билан кўпинча атоқли от билан турдош от боғланиб келади, бунда турдош от изоҳловчи саналади. Масалан: Генерал Раҳимов мукофотланди. (А. Ғ. Ғулломов, М. Асқарова.) 2. Чориштиринг: У семиз (демак, озгин эмас) — У озгин (демак, семиз эмас). (А. Ғулломов, М. Асқарова.) 3. Режа: 1. Ҳол ҳақида тушунча. 2. Ҳолнинг ифодаланиши. 3. Ҳолнинг маънога кўра турлари. (И. Расуллов.) 4. Қиёс қилинг: Ўрик гуллади — ўрик ҳали гулламаган. (И. Расуллов.) 5. Мавзу: Дам олиш кунини қандай ўтказдим. («Ўзбек тили дарслиги».)

Икки нуқта бўйича машқлар

1-машқ. Тиниш белгиларига риоя қилиб гапларни ўқинг, икки нуқта ва ўрғанилган бошқа тиниш белгиларининг нима мақсадда ишлатилганлигини изоҳланг.

1. Лекин «мантиқ» сўзи ҳам бекорга келгани йўқ: Фаридиддин Атторнинг «Мантиқ ут-тайр»ига ишора бор бунда. («Шарҳ юлдузи».) 2. Бу уйга ўттиз-қирқ чамалик қизлар йиғилганлар, йиғилишда мақсад: қизлар ўзларининг энг латиф, энг гўзал бир аъзоларини букуи хотинлик оламига узатмоқчидирлар. (А. Қодирий.) 3. Энди сиздан шуни ҳам сўрайин: хўжасига содиқ бир қул, сизнинг таъбирингизча, маънавий бир падар, ўз ўғлига ёмонлик соғинарми, бу тўғрида жавоб берингизчи? (А. Қодирий.) 4. Отабек хатни очди: катта қоғозда, йўғон қалам билан ёзилган узун бир мактуб эди. (А. Қодирий.) 5. Очил тақачи боласининг яра-чақа бошини силади: «Қўй, шунга ҳам йиғими, ана шолғом, қайнатиб қўйдим, еб ол»,—деди у ўзининг кўз ёшини зўрға тийиб. (А. Мухтор.) 6. ...Мен бу ваҳшийликни ишлатишда ихтиёрсиз эдим: ҳаётингизнинг, номусингизнинг сақланиши буни тақозо этар эди. (А. Қодирий.) 7. ...Сиз айтгандек, бизга икки йўл бор: қипчоқни қириб қўйиш ва ёки бутунлай қипчоқ қўлида қолиб кетиш! (А. Қодирий.) 8. Тўғри, менга қийин иш топширишмади-ю, ўтакетган зерикарли, жонга тегадиган ишга қўйинди: асаларига подачи қилиб тайинлашди. («Гулхан».) 9. Болалар ўйнайдиган ўйинчоқлар: зувуллоқ, ипақдан тўқилган контоқ, миҳ соладиган олтин қутичалар, қуш овлайдиган тортилиши осон резинка чўзмалар шундоққина қўл етадиган жойда турар экан. («Гулхан».)

10. Бола: — Лайлак келди қорни оч,
Бақавойлар, тезроқ қоч.

Бақа: — Қайга қочай, айт менга,

Уйин тушай мен сенга. («Гулхан».)

II. У айтди: «Мушук ҳам офтобга бекорга чиқмайди, ука».
(«Ешлик».)

2-маиқ. Гапларни кўчирип, икки нуқта ва ўрганилган бошқа тиниш белгиларига эътибор қилип, бу белгиларнинг нима мақсадда ишлатилганлигини шарҳлап.

1. ...Уйланмаган донишмандларнинг биридан сўрашибди: устоз, агар уйланмоқчи бўлсангиз, хотинингиз қандай бўлишини истардингиз? Донишманд айтибдики, аёлда уч фазилат бўлишини жуда ҳам истардим: Бу нима? Поклигу садоқат, оқилалигу олижаноблик, меҳнатсеварлик... (Мирмуҳсин.) 2. Ортиқбой ота хомуш тортиди: болаларнинг бу иши бўлмади, — деди ўзига ўзи. (Мирмуҳсин.) 3. Очил бува кета-кетгунча унга тайинлаб борди: дарров таъқиқ эълон қилиш, йўлларга дориланган қипиқ солиб, ностлар қўйиш... (А. Мухтор.) 4. Бозорқул эшикка келиб ташқарига қулоқ солди. Онабинини кўз олдига келтирди: у апордек тикмачоқ, дуркунгина, оташ... (А. Мухтор.) 5. Хўш, сўзлап: кимга инъом этдингиз? (О. Ёқубов.) 6. Шу ерда қистириб ўтай: умуман Навоий ўзининг форсий асарларига тахаллус таплаган пайтдаёқ «Мантиқ ут-тайр»дан таъсирланиб иш тутган. («Шарқ юлдузи».) 7. Лекин бир нарса мени ҳайратга солади: улар муомаласидаги том ҳурмат, мўътадиллик, мулоимлик... (С. Азимов.) 8. Эртадан таҳририятдаги меҳнатим бошланади: хайр, дорилфушун, салом, меҳнат! (С. Азимов.) 9. Масала, «Тошбақа билан Чаён» масали — кишиларни ҳушёрликка чақирувчи асар» темасидаги ишюга шундай режа тузиш мумкин:

I. Кириш: Гулханийнинг «Зарбулмасал» асари ҳақида маълумот.

II. Асосий қисм:

1. Тошбақа — яхши дўст образи.
2. Тошбақанинг Чаёнга қилган яхшилиги.
3. Тошбақа — душманга шафқатсиз.
4. Чаён — ҳоин, виждонсиз.
5. Чаёнинг ҳалок бўлиши. Ҳоинга шафқат йўқ.

III. Хулоса: «Тошбақа билан Чаён» масалининг аҳамияти. (Ҳ. Абдурахмонов, Қ. Аҳмедов.)

10. Ортиқча эзма бўлиб қолганини ўзи ҳам сезди ше-

килли, дадасининг олдида тўхтаб сўради:—Бировнинг аблаҳ бўлиб чиққалига бундай хурсанд бўлиш яхши эмас-а, дада, нима дедингиз? (*А. Мухтор.*) 11. Мен сизга ҳайронман: нега менга яхши гапиряписиз? (*А. Мухтор.*) 12. Масалан: жамоа хўжалиги раиси Қодир ака образи жуда ҳам суст, чизма образ тарзида кўришади. (*О. Икромов.*)

3-манқ. Гаиларни диққат билан ўқинг, сиз ўрғапган тиниш белгиларининг нима учун ишлатилганлигини аниқлаш ва ҳар бир гапдаги белгиларнинг изоҳини дафтарингизга ёзинг.

1. Энг катта гуноҳлар: Аллоҳ таолога ширк келтирмоқ, одам ўлдирмоқ, ота-онаш ранжитмоқ, ёлгон гувоҳлик бермоқ. (*«Юз бир ҳадис».*) 2. Бу қонда қуйидагича баён этилади: ал-жабр тенгламанинг икки томонига бир хил сон ёки ифода қўшилса, дастлабки тенгламага тенг кучли тенглама ҳосил бўлади; ал-муқобала — тенгламанинг бир томонлама фақат коэффициентлари билан фарқ қиладиган, яъни ўхшаш ҳадлар бор бўлса, уларнинг ўрига битта натижавий ҳад ёзиш мумкин. (*«Гулхан».*) 3. Ҳайрон бўлдим: нега энди буниси қочмади экан? (*«Гулхан».*)

4. Доно чўноқ:

Юз туяга юк бўлсин ҳар кўчгадда югингиз,

Фарзанд билан хор бўлмашг бувиш билан иккингиз.

(*«Гулхан».*) 5. Нафсим бир өз ёмонроқ: сани ширин парсаин сездимми, дарров оғзимнинг суви келади. (*«Гулхан».*) 6. Бу допралар уч қитъани: Осиё, Африқо ҳамда Оврўпони ўз таъсирига олганлигининг ифодасидир. (*«Гулхан».*) 7. Нигора жойига қайтиб келиб ўтиргач, онаси сўради: — У она нима дедилар? (*Мирмуҳсин.*) 8. Масалан: *жой, тушмоқ* сўзларининг биринчи гапдаги маъносидан бошқа маънолари нам кўчиши асосида пайдо бўлган. (*«Ҳозирги ўзбек абадий тили».*) 9. Мазмуни шундай:

«Агар кўнглимни шод этса ўшал Шероз жопони,

Қаро холига бахш этгум Самарқанду Бухорони.»

(*«Шарқ юлдузи».*)

10. Демак, тарихий нуқтаи назардан ўзбек тили лексикаси уч асосий қатламга бўлинади: 1) замонавий қатлам (замонавий лексика); 2) эски қатлам (эски лексика);

3) янги қатлам (янги лексика). («Ҳозирги ўзбек адабий тили».)

4- машқ. Ўзингизни текширинг: матиларни диққат билан ўқинг, ишлатилиши сизга маълум бўлиб, тушириб қолдирилган тивниш белгиларини жой-жойига қўйиб чиқинг, қанчалик тўғри бажарганлигингизни қўлланма орқасида илова қилинган гаплар билан солиштириб кўринг.

1. Биз ҳозирча Навоийнинг асарларини жиддий ўқиганимиз йўқ () бу сатрларда яширинган серқатлам маъноларни обдан ўқиб олиш навбати эса ундан кейин () шоир байтлари мазмунини чақишга интилганимизда эди () «Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати (3-жилд (354-бет)да: «Фоний Навоийнинг форсча таҳаллуси» () деган сўзлардан кейин мисол тариқасида келтирилган: Гар таҳаллус мунда (!) Фоний айладим () Бу таносулардин они айладим () байтиги «Лисон ут-тайр»дан олиб () кўр-кўрона ёзиб қўйишдан олдин кўнимисрада шима ҳақда гап кетаётганини ўйлаб турган бўлардик ва фаросат билан шуни ашглатардикки () «мунда» деганда муаллиф айнан шу — «Лисон ут-тайр» достонини кўзда тутаяпти () демак () «Лисон ут-тайр» «Навоий» эмас () «Фоний» таҳаллуси билан битилган () қараинки () гўё фикрни қувватлаш учун келтирилган мисол лугатнависнинг даъвосини батамом инкор этиб турибди () ахир () «Лисон ут-тайр» туркий тилда битилган-ку () масала ойдинлашади () «Фоний» шоирнинг ҳам форсий ва ҳам туркий таҳаллуси экан () («Шарқ юлдузи».)

2. Бу йўл уч умумий босқичга бўлинади () шариаг () тариқат ва ҳақиқат () Ана шу йўللарни босиб ўтиш жарабнида яна бир ҳодиса юз беради () бу инсоннинг бир лаҳзадагина содир бўладиган муайян руҳий ҳолати () буни ҳол дейдилар () ҳолга солих маҳсуе интилиш билангина ета олмайди () у — оллоҳнинг ўша сўфийга меҳрибончилиги натижасида адо этиладиган оний кайфият () Е () Э () Бертельс ўша асариди қуйидаги ҳолларни келтиради () қурб (яқинлик) — бунда инсон ўзида худога бевосита яқинлик ҳиссини туяди () муҳаббат (севги) — оллоҳга оташин муҳаббат туйғусини ҳис этиш () хавф (ваҳима) — бунда сўфий худо олдидаги вазифаларни бажаролмаган ёки қилган гуноҳларидан қўрқувга тушади () ражо (умид — худонинг раҳм-шафқатидан умидвор бўлиш () шавқ — сўфий завоқ-

шавққа тўлади () унс (дўстлик) — бу ҳам муҳаббатга ўхшаш туйғу () аммо ундан табиати ва шиддати билан фарқ қилади () итмонина (кўнгил хотиржамлиги) — худонинг меҳрибонлигига ишониб () хотиржам бўлиш () мушоҳада — бунда сўфий худога яқинликни ҳис қиладигина эмас () гўё оллоҳни кўргандек бўлади () яқин (ишонч) руҳий оламнинг мавжудлигига ишонишнинг олғий даражаси () ишонни бу ишончдан энди ҳеч қандай куч қайтара олмайди () («Шарқ юлдузи».)

КЎП НУҚТАНИНГ ИШЛАТИЛИШ ҲУРИНЛАРИ

Кўп нуқтанинг ишлатилиш ҳурилари қуйидагича:

1 Фикрнинг тугалланмай давоми борлигини кўрсатиш учун гап охирида кўп нуқта ишлатилади: 1. Оллоҳ таоло ёшларга тинч ва баракали умр берсин... Илоҳим тақаббул дуо.. (А. Қодирий.) 2. Ўзбек ойим ҳам уни маҳкам сиқиб қучоқлаб олган, юзидан шап-шап ўшиб, айланиб-ўргилар ва тикилиб-тикилиб, лима учундир йиглар эди... Қутиб турган хотинлар, Моҳира ойим, Хушрўй ва Ханифалар Кумушни кўрган он бир-бирларига қарашиб лабларини тишладилар.. (А. Қодирий.) 3. Биз бу ҳақда Гулчеҳра билан кўп ўйлаймиз.. (Ў. Умарбеков.)

2. Муаллиф ёзишни лозим деб билмаган, аммо нутқда сезилиб турадиган айрим сўз ёки иборалар, исмлар ёки ҳақорат сўзлар ўрнига кўп нуқта ишлатилади: 1. Ҳе, эпангли..! («Ешлик».) 2. Иккинчи хоним Ф... хонимнинг акасига хотин.. (М. Қозимий.)

3. «Тавба!..

Бу лаънати, асти, нима қилади?!

Қани энди... бўға бошласам!

Иложи бўлса-ю, лаънатини

Тилка-тилка қилиб ташласам!.. (Уйғун.)

3. Бирор сабабга кўра фикрнинг тугамаганлигини англатиш мақсадида ёки тушириб қолдирилган ибора ва гаплар ўрнига кўп нуқта ишлатилади: 1. Ҳурматли Маҳбубахонимга узоқ умр ва.. (А. Мухтор). 2. ...Уч аёл янгитдан чой қўйишди. (Ў. Ҳошимов.) 3. Ниҳон томонга қочиш... (С. Айний.) 4. Ишим яхши-ю, ўқимадим-да

жиян... Обид ака хўрсиниб қўйди... (Ў. Умарбеков.)
5. Биз Қатортолга кетдик. Тезда қайтамыз, тез... (Ш. Рашидов.)

4. Тутулиб, тутулиб айтилган сўзлар, иборалар қисмлари орасига кўп нуқта ишлатилади: 1. Мени кўриб Зулайхо ҳам таққа тўхтади:

— Ие, ҳа? Мен ўзимни йўқотиб қўйдим:

— Энди, шу... нони-насиб... (П. Қодиров.)

2. Ҳеч гап йўқ... Ҳеч... Ҳеч... ҳеч нима бўлгани йўқ,— деди у тутулиб. (А. Мухтор.)

3. — Хуршида бону?... Сиз... Сизму?

— Ҳа, мен...—Қаландар Қарвоқийнинг товушидаги кўрқув ва ҳаяжон Хуршида бонуга хиёл дадиллик берди. (О. Ёқубов.)

5. Нутқ жараёнида турли ҳис-ҳаяжон билан боғлиқ тўхтамларни, нутқдаги чўзиқликни ёки ҳаракатлар ўртасидаги тўхтамларни ифодалаш мақсадида кўп нуқта ишлатилади: 1. Дарича яна тақирлади! Бир... икки, уч... тўхтаб-тўхтаб уч марта тақирлади!.. (О. Ёқубов.) 2. — Э... ҳе... ҳе...ий!! — олпсдан кимнингдир қичқиргани эшитилди. («Гулхан».) 3. Ҳа... буңдоқ денг... Майли, майли, холажон, мен ўзимизнинг эшикдан чиқа қолай. (А. Қаҳгор.)

Кўп нуқта бўйича машқлар

1- машқ. Тишин белгиларига риоя қилиб гапларни ўқиб, кўп нуқта ва ўзлаштирилган бошқа тишин белгиларининг нима мақсадда ишлатилганини шарҳланг.

1. Оҳ, Онабиби, Онабиби!.. Ўзинггина эмас, ҳар бир сўзинг бир ботмон тилла экан, жонгинам! (А. Мухтор.)
2. Олтинсойда бир қиз бор... чиройли, хушчақчақ, энчил, меҳнатсевар. (Ш. Рашидов.) 3. Биз сизга, сиз бизга дегандай, раисни, ҳа, ҳа... (Ш. Рашидов.) 4. Ҳм... Аммо, раис, яхши ўйлаб топибсизлар. (Ш. Рашидов.) 5. Ахир ўзингиз ҳам Бухорода... йўқ... йўўў...қ, шунчаки гапнинг сирасини айтдим. (С. Аҳмад.) 6. Мак... мак, макарон... (С. Аҳмад.) 7. Вой-бў... ичингда шунча дардинг бормиди? (С. Аҳмад.) 8. Чой-а!.. Хо... Хо!.. Мени чой билан сийламоқчи-а!..—деди у... (Ш. Рашидов.) 9. Ахир, мактабда ўқиганман, ҳамма хушхатсиз, қарорларни яхши ёвасиз, дейди-ку... А сиз бўлсангиз, чўлга ҳайдамоқчисиз... Ҳа... бегона эканман, мени кўтирчоқ қилиб ўйнатиш мум-

кип экан-да... (Ш. Рашидов.) 10. Сиз... сиз ёш эр қилган бўлсангиз, экипажнинг айби нима?! (А. Мухтор.) 11. — Ахир, ахир... — Фармоновнинг товуши ўзгарди, аянчлироқ эшитила бошлади, — ахир касалга доктор чақириш керакми, йўқми? (А. Мухтор.)

12. Ҳой-ҳой, менинг ёримсан,
Танамдаги жонимсан,
Қоронғу кечаларда
Ёндирган чирогимсан... (А. Қаҳҳор.)

13 — Кестирсам ёмон бўлиштимми?—деди Малоҳат.
— Ахир... хотинингизман... (А. Қаҳҳор.)

14. — Э, э, э, мавлоно Али Қушчи.. ассалому алайкум! Тасанно! Тасанно... Мутолаа билан машғулми, ё... ё шаҳзода уни... (О. Ёқубов.)

2-манқ. Гапларни кўчиринг, кўп нуқта ва ўзлаштирилган бошқа тиғин белгиларига эътибор қилинг, бу белгиларнинг нима мақсадда ишлатилганлигини шарҳланг.

1. ... Падаркушни топдим, мўминлар! Ўтда ёнмоғи даркор бу падаркуш! Ўтда... (О. Ёқубов.) 2. Бир маҳал ҳушига келиб қараса ... «Шоҳизинда» қабристонида ўтирибди...

Тилим лолдир, дилим розил баён этмоқдин ожизмен,
Висолинг орзусида хастадур кўнғил, билмассен...
(О. Ёқубов.)

3. Ҳ а м р о б у в и . Барибир, йўлдан уриб хат ёзганми? Ёзган!.. Ёзган!.. Қиз боланинг бошини айлантириб... (А. Қаҳҳор.) 4. ... Турғуной ўйлар эди: «Мана ҳозир бу гапларнинг ҳаммаси тугайди, кейин... кейин гап қолмайди...» (А. Қаҳҳор.) 5. Зарифни ҳозир ўтирган жойидан бигиз билан чўқилаб ҳам чиқариб бўлмайди: у комбинатнинг тарихини ёзипти... (А. Мухтор.) 6. Юрагидаги дардини айтмай кетадими? Наҳотки... Наҳотки... (А. Мухтор.) 7. ...М...т (Моцарт бўлмаса Манқурт) ўрада ўзини кўрди-ю, ажабланди: «Ие, қудуқдаман-ку?!» (У қудуқ ўзи нималигини билармикан?! Билса, сувсиз қудуқнинг таъбири не бўлдийкин?! («Гулхан».) 8. Фақат... фақат териси суюлтига ёпишиб кетган, қоп-қора, кўкимтир тана... (А. Мухтор.) 9. «Қандай ёзувлар экан бу?» деб ўйлади у дафъатан. Кейин Гуландом кўз пурини

жамлаб, ёзувларни ўқиди: Набижон... Бойбеков... Валиева... Қудратов... жами ўттиз бир кишининг номи девор тошига ўйиб ёзилганди. (И. Раҳим).

10... Деса бўлғайким, яна ҳам ўн саккиз йил ҳусни бор,

Ўн саккиз ёшинда мунча фитнаким бошиндадур...
(А. Навоий.)

11. — Алло! Бу мен... Салом! Яхшимисиз! — деди Ҳабиб. (Мирмуҳсин.) 12. — Ўз шаҳримизни билмасак, одам бўлмай қолибмиз-да! — деди Иштизор, — Тошкент тарихини ўқиганмиз. Самарқанд, Бухорони ҳам... Тўғри, Тошкентда тош кўй бўлган... (Мирмуҳсин.) 13 Болалигимда кўн касал бўлардим: қизамиқ, кўк йўтал, безгак... (У. Ҳошимов.)

3-маниқ. Гапларни диққат билан ўқинг, сиз ўрганган тишиш белгиларининг нима мақсадда ишлатилганлигини аниқланг ва ҳар бир гаптаги белгиларининг изоҳини дафтарингизга ёзинг.

1. Отабек, Мирзакарим қутидор ва Оқтоб ойим (...) қабристоннинг икки туп қуриган чинор ёғочи орасига турғизилган янги гишти соғоца қаришсида тўхтадилар. (А. Қодирий.) 2. Мавлон ака? Салом... Сиз ахир... Тошкентда... касалхонада эдингиз-ку... (А. Қаҳҳор.) 3. Мас-тонбиби авайлаб хатни очди. Неварасини чақириб, ўқитиб кўрди. «Кўзимнинг нури, севганим...» Мас-тонбиби лаби-ни қисиб, неварасига имлади.

— Настроғидан ўқи! «Сенинг шаҳло кўзларинг...»

— Оббо, орқа бетини ўқиб қўя қол! (С. Аҳмад.)

4. Яхши эр-хотин бўлиш қўлнинг юмшоқ-қаттиқлигига ҳам қарамас экан-ку! Мана сен... қўлнинг ипақдай... (А. Қаҳҳор.)

5. Даҳшат билан тўхтади бирдан,
(Қандай қилиб тасвир этай... оҳ...)

О... бечора сўнги фарзанди
Ўт ичида кўрди баногоҳ. (Уйғун.)

6. Олича гули гул бўлмас,
Тақсанг чаккангда турмас.

Кишини ёри ёр бўлмас,

Бирпас ёнингда турмас.

Ҳо... ёрларим...

Во... ёрларим... (Уйғун.)

7. ... га йиллар ўтди. Исён бўрони

Хаёлларим совурди дилдан
Ва упутдим дилбар садонгни,
Ўчди азиз чехранг ёдимдан. (А. С. Пушкин.)

8. Турғуной бир ирғиб тушди, қўлининг оғригини ҳам
унутди.

— От ўлди?!

— Ўлди... От ўлди... (А. Қаҳҳор.)

9. — Ҳм... ўшаларнинг ногорасига ўйнайман, дегин...
(Ш. Рашидов.)

4-машқ. Ўзингизни текширинг. Гапларни диққат билан
ўқинг, туширилган тиниш белгиларини қўйиб чиқинг. Қанчалик
тўғри иш қилганингизни тўшламнинг охирида илова қилинган
гаплар билан солиштиринг.

1. Бу ишларнинг шуңдоқ бўлишида мен пахсан Пис

() Пистончиевни айбдор деб ҳисоблайман () («Ёшлик».)

2. — ЯИС ми бу () Ҳамид Ҳакимович ҳайрон бўлиб
бунга қараб қўйди ()

— У нима деганингиз ()

— Я () И () С () янги иқтисодий сиёсат деганим ()
(И. Раҳим.)

3. Миңада портласак ҳам бирга портлайлик
() дедим () бахтим бор экан () омон қолибсиз ()

(И. Раҳим.)

4. Ишқим тушиб қолди шекилли () илк
муҳаббат деганлари шумикинки () Гуландомни кўрол-
масам () гаранг бўлиб юраман () — деди у () «Тақдир
бошқа () муҳаббат бошқа ()» (И. Раҳим.)

5. Азамат те-
ракларга чирманган аймоқи узумлар () пахса деворлар
орасида ёқутдек ялтираган олчалар () пўрсилдоқ оқ ўрик-
лар () «Ҳей дўст () шайдулло баноми олло () садақа
радди бало () бақавли расули худо ()» (А. Қаҳҳор.)

6. Инсоф борми ўзи () ()

— Энди () синглим () шу биттагина боламиз () опа-
си йиғлаб эси кетяпти () Мен-ку чидаяйман () (С. Аҳ-
мад.)

7. — Акажон () жо — он ака () ()

— Нима берасап ()

— Умримнинг ярмини бераман () () (А. Қаҳҳор.)

8. Гапир () ҳа () гапир () сенинг гапинг гап-у ()
бизники гап эмасми () ()

— Мен () — Бир зум тўхтаб қолди () кўзларига
ғилтиллаб ён келди ()

— Нима () менинг жоним темирданми () уңдоқ дей-
сизлар () буңдоқ дейсизлар () фақат боғланганини уради

экан-да () () («Ешлик») 9. Офтоб ойим кўз ёшини дув тўкиб юборди () Нечоғлик ўзини қаттиқ ушлаган Қумуш ҳам сириини яшира олмади () Она-бола бир неча вақт йиғи ичида бўғилдилар () (А. Қодирий.) 10. «() Нега ёлгон гапирасан () Ҳасанали тўй ҳаракатлари билан машгул эмасми () ()» — Сен менга ўша () ни кўрсатиб бер () тобини олиб қўяй ўша онангни () (А. Қодирий.) 11. Уйда ҳалол касбини қилиб ўтирганларигача тутиб сўйдилар () эй бечоралар () қапдай гуноҳлари бор экан йигитлар тутиб келтириб турадилар () жаллод бош кесиб боради () бу лоғаҳоний қазодан эслари чиқиб кетган бечоралар йиғлашадилар () айниқса, бир бўёқчи () худди хум ёнидан тутиб келганлар — қўли бўёқ () эй худо () мен нима гуноҳ қилдим () деб йиғлайдир () чидаб бўлмайди () дўконни ёпиб қочдим () кўплар ҳам кочдилар () тагин бпр () (А. Қодирий.)

ТИРЕНИНГ ИШЛАТИЛИШ ҲРИНЛАРИ

Тиренинг қўйидагича ишлатилиш Ҳринлари бор:

1. От кесим боғламасиз ишлатилганда, эга ва от кесим орасига тире қўйилади:

1. Мен — Ал-Фаробий, — деди устод. (А. Мухтор.) 2. Менимча, булар — юзлаб, балки минглабдир... (А. Мухтор.) 3. Ҳақиқий олтин куз — оқ олтин кузи. (А. Мухтор.) 4. Менинг бурчим — келган мусофир мўмин-мусулмонга эшик очиш, чой тутиш... (А. Мухтор.)

2. Эга кўрсатиш олмоши билан ифодаланганда, аниқловчидан фарқлаш мақсадида, ундан кейин тире ишлатилади: 1. Бу — улуғ саҳронинг этаги эди, уфқлар сарғиш, гармсел ҳам ўшаники. (А. Мухтор.) 2. Ундоқ деманг, бу — виждон эркилиги. (Мирмуҳсин.) 3. Бу — Нигоранинг одамга биркитилган идора машинаси эди. У — Фарҳоднинг дўсти. (Мирмуҳсин.)

3. Умумлаштирувчи қурилмалардан (конструкциялардан) олдин, уюшиқ бўлақлардан кейин тире ишлатилади: 1. Нимайки унво, даражалар — ҳаммасини олган, бировга тобе жойи йўқ. (Ў. Усмон.) 2. Юрагини ўтли алам қийнар, негадир ҳадеб ўзини гуноҳкор ҳисоблар, нега ва кимнинг олдида гуноҳкорлигини эса билмас, бутун эл-юрт, отаси, онаси, қайноталари — ҳамманинг олдида айбдор ҳисоблар, изтиробда эзилиб, чурқ этмай борарди. (Ў. Усмон.) 3. Қолган нима яхшилигу нима ёмонлик — барини инсоннинг ўзи қиларкан... (Ў. Усмон.) 4. Ақл,

ирода, маътиқ — ҳаммаси бор, аммо бир қатрагина ҳис, юрак ҳам бўлса-чи! — деб ўйлади Ориф ака унинг қизлик чоғларини кўз олдига келтириб. (А. Мухтор.)

4. Ажратилган бўлақлар тире билан ажратилади:

а) уюшиқ ажратилган бўлақлар орасида вергул ишлатилганлиги сабабли, бундай бўлақларнинг икки томонига тире қўйилади. Бунда ажратилган бўлақ ҳам, изоҳланадиган бўлақ ҳам бир хил грамматик формада бўлади: 1. Бугунги раис — букчайган, тўрва соқол, голландиялик олим — энг кейин кириб, ҳайъатдагиларнинг ҳаммаси билан қўл бериб кўришди. (А. Мухтор.) 2. Замину осмон тароватли бир исдан — баҳор исиданмаст бўлиб қолади. (Ў. Ҳошимов). 3. Аллақайда — көвакдами, теракзордами — қурбақа қуриллаб, кўкламни олкишлайди. (С. Аҳмад.)

б) ажратилган бўлақ билан изоҳланадиган бўлақ бир умумий мазмуний шаклда бўлса, фақат ажратилган бўлақдан олдин тире ишлатилади: 1. Нури алоҳида хонада ўз ўртоқлари — обрўли оилаларнинг қизлари билан ўлтирар эди. (Ойбек.) 2. Бироқ энди буни ўйлашга вақт қолмаган, ишқаламиз учун ҳам янги ҳаёт — мактаб ҳаёти бошланган эди. (Ў. Ҳошимов.)

в) кесимга яқин ҳолатда бўлган изоҳ характеридаги ажратилган бўлақ оҳанги гап оҳангига қўшилиб кетади, шунинг учун тире фақат ундан олдин ишлатилади: 1. Одам шарпасини сезган икки баҳайбат қуш қанотларини патиллатиб, гор ичидан учиб чиқди-да, пастга — ўнгирга қараб сузиб кетди. (С. Аҳмад.) 2. Аму бўйларини — бутун Лебобни қуритиши мумкин; Тошовуз, Бухоро хавф остида эмиш! (А. Мухтор). 3. Машинанинг хўжайини — чол анқайиб қолган эди. (А. Мухтор.)

г) мазмуний жиҳатдан изоҳланадиган бўлақдек шаклга эга бўлган мустақил оҳангли ажратилган бўлақлар тире билан икки томонлама белгиланади: 1. ... Унинг олдига эса жасур командир — кучли «ура!» садолари билан нажотга етиб келган. (А. Мухтор.) 2. Бу уй — хизматкорхона — бойнинг ташқари ҳовлисининг қуйи томонида, баланд, кўркам уйлардан четда, бир бурчакка тикилган; шунинг учун кўзга чалинмас эди. (Ойбек.) 3. Ҳамма парса — уйлар, деворлар — қоронғиликка жимгина чўкди. (Ойбек.)

4. Боғловчисиз қўпма гапнинг иккинчи қисми кесимсиз бўлса, кесими услуб талаби билан махсус ифодаланмаса, эгаси бошқа бўлақлардан тире билан ажратилади:

1. Ер юзини эр очар, эр юзини—ер. (*Мақол.*) 2. Дангасанинг важи кўп, оҳангсизнинг — авжи. (*Мақол.*) 3. Бир-ви биров беради, кўпни меҳнат. (*Мақол.*)

5. Богловчисиз қўшма гапнинг иккинчи қисмининг кесими ифодаланмаса, «тушиб қолса», гап бўлаклари орасига тире қўйилади: 1. Дарахт янроғи билан кўркам, одам—меҳнати билан. (*Мақол.*) 2. Дўст дўстни кулфатда сиғар, одам одамни—меҳнатда. (*Мақол.*) 3. Гап қувган балога йўлқар, йўл қувган — хазинага. (*Мақол.*)

6. Ўхшатиш-қийёслаш, зидлик, шарт, сабаб таркибий қисмларини билдирадиган қўшма гап таркибий қисмлари ва шундай муносабатларни англатувчи бошқа ҳар типдаги қурилмалар орасига тире қўйилади: а) ўхшатиш: Эрга қарадим — ерга қарадим. (*Мақол.*) Вақтинг бор — нақдинг бор. (*Мақол.*) б) зидлик ва тўсиқсизлик: ит ҳуради — карвон ўтади. (*Мақол.*) Савлати улуғ — супраси қуруқ. (*Мақол.*) в) шарт: Алишер бўлсанг — чипингни айт, қовушар бўлсанг — сирингни! (*Ҳ. Бердиёров, Р. Расулов.*) Амалга мағрур бўлсанг — тўздиради, илмга машғул бўлсанг—ўздиради. (*Ҳ. Бердиёров, Р. Расулов.*) г) сабаб: Калон тога бор, биз бор — ҳаммаси жойида бўлади. (*«Ёшлик».*) Бозорқул бўлса ғабдан бошини тошга ургудек бўлди — ўзининг бу аянч кунга қолгани алам қиларди. (*А. Мухтор.*)

7. Богловчисиз қўшма гапнинг иккинчи таркибий қисми эгасиз бўлганда, биринчи таркибий қисмдан сўнг тире ишлатилади: 1. Бозорқул ерга қулоқ солди — тинч. (*А. Мухтор.*) 2. Барибир эмасми — одам-ку, қашқир эмас. (*А. Мухтор.*) 3. Худога шукурки, пимага қўл узатмай — етади! (*Ҳ. Усмонов.*)

Диалогларда ҳар бир сўзловчининг нутқи хат бошидан тире қўйилиб ёзилади:

— Келдингми?

— Ҳа, келдим, ойижон, — деди Нигора чақнаб.

— Тўйи қанақа бўлди?

— Зўр!

— Дастурхонда нималар бор?

— Ҳамма нарса... Норину ҳасиягача...

— Кимга қуда бўлибди?

— Э, унисини билмайман. (*Мирмуҳсин.*)

8. Диалогик нутқ хат бошидан ёзилмай, бирип-кетин қайд этилса, ҳар бир сўзловчининг нутқи қўштирноққа олинади ва улар тире билан ажратилади: 1. «Миллатингиз пима?»—«Хўш, миллатимнинг чет элга бориш-бор-

маслигимга нима алоқаси бор?» (*Ешлик*.) 2. «Ота, рух-сат беринг, мец улар билан яккама-якка чиқаман!» — «Э-э, қўй, ўғлим, ўтган гап ўтди-кетди...» (*Ешлик*.)

9. Кўчирма гапли қурилмаларда: а) муаллиф гапи кўчирма гапдан кейин келса, ундан олдин тире қўйилади: 1. У томоғимга нимадир қилди. Дод солиб қўлни тирлади.

— Нега тишлайсан, кучуквой? — деди бошимни силаб. (*Ў. Ҳошимов*.) 2. — Вуй, мунча чиройли! — деди қаттиқ шивирлаб. (*Ў. Ҳошимов*.) 3. — Йигит ҳам, қиз ҳам севиб-севилиб турмуш қуришса, бир-биридан айб ахтаришмасди, бир-бирларини тушунишарди, — деб ёзади у. (*Ешлик*.) 4. — Мен, мен — Гулчеҳраман, — деди Гулчеҳра чолга яқинлашиб. (*Ў. Умарбеков*.) б) кўчирма гапнинг ичида келган муаллиф гапи икки томондан тире билан ажратилади:

— Вой, ўзимнинг қочқоқ қизимдан айланай! — деди Башир опамнинг юзидап ўпиб. — Вой ўзимнинг тўнғич қизимдан ўргилай! (*Ў. Ҳошимов*.)

— Илоё тухмат қилган тухмат балосига учрасин! — деди сепкилли хола йиғлаб. — Илоё ипятига етмасин! (*Ў. Ҳошимов*.)

10. Бирор ташкилот, муассасанинг номини билдирган икки атоқли от орасига тире ишлатилади: «Бухоро — Тошкент» поезди, «Аму—Бухоро» канали.

11. Китоб бетлари ёки пайт маъносини билдирувчи сўзлар — рақамлар орасига тире қўйилади: XIV—XV асрлар, 85—90-йиллар, 10—15-бетлар.

Тире бўйича машқлар

1-машқ. Таниш белгиларига риоя қилиб гапларни ўқиги, тире ва ўзлаштирилган бошқа таниш белгиларининг нима мақсадда ишлатилганлигини изоҳланг.

1. Ўзингиз биласиз, домла, ҳар қандай кашфиёт — дадил, кескин, қутбли фикрлашлар оқибати. (*Ў. Ўсмон*.) 2. Азиз — аспирантим. Ҳамиша ўзи шундай: ҳар бир кашфиёт — коллектив иштилошларининг маҳсули! (*Ў. Ўсмон*.) 3. Айрилиқ — жудолик йиллари бу қиз аввалгидан ҳам яқинроқ, севимлироқ бўлиб қолган эди унга. (*С. Аҳмад*.) 4. — Онабиби... Онабиби... — деди юз-қўзига тикилиб, — сочингни олдирибсан... Мени ким кўтариб келди? (*А. Мухтор*.) 5. Кўра-била туриб каллакесарлар-

нинг уясига бошлаб келган — сиз эдингиз! (*А. Мухтор.*)

6. Қампир келинининг ўгритомоқлиги борми, эрининг олиб келган мойнасини унга кўрсатмаслиги, бир бева опасига рўзгордан у-бу олиб бориб бериши, шаманинг устига чой дамлаши, пиёлани совун билан ювиши, эрига яхши кўриниш учун пахтага атир томизиб бўйнини артиши, ярим кечагача телевизор кўриши, сочининг ула-малиги—ҳамма-ҳаммасини тўкиб солди. (*С. Аҳмад.*)

7. Боқиб халфа анча топармон-тугармон кишилардан, Сибирга олма оборади — пул топади. Шиша банка йиғиб, ювиб сотади — пул топади... У ёққа боради — пул топади, бу ёққа боради — пул топади (*С. Аҳмад.*)

8. Ўзини пеш қилган одамни ёмон кўрамак. Лекин, маълумки, ундайларнинг даври ўтган. Ҳамоани — оммаи оёқ ости қилишга энди йўл қўймаймиз, акаси! — Фармонов уни билагидан ушлаганча эшик томон етаклади. — Шундай! Якка қахрамонлик бизга ёт мафкура, бизда алоҳида, танланган зотлар йўқ, омма бор, жамоа бор ... Ўзингни гўлликка солиб нима қиласан, Саид, — деди лабини енти билан артиб, — мен биламан-ку, дўстларингни, жамоани осонгина ташлаб кетадиган одам эмасман. (*А. Мухтор.*)

2-манч. Гапларни кўчиринг, тире ва ўзлаштирилган бошқа ишнинг белгиларига эътибор қилинг, бу белгиларнинг нима мақадда ишлатилганлигини шарҳлаш.

1. Домланинг аввалги хотинидан туғилган икки фарзанди ҳам ҳозир олим, ўғли — биолог, қизи — доришунос... Қашфийёт — асли ўзи қахрамонлик, лекин уни сунъийлаштириб, пуфлаб, тугдек кўтариб, манманлик воситасига айлантириш... Ахир, янги нав яратиш — менинг оддий вазифам, бурчим; қолаверса, мени ўқитган, вояга етказган жамият, халқ олдидаги қарзим-ку? (*Ҳ. Усмон.*)

2. Айб ўзимизда, итни қопагон қилган — эгаси! (*Ҳ. Усмон.*)

3. Маҳрамлар орасида жиялари — шаҳзода Абдулла билан Абу Саид Мирзо ҳам турар, зарбоф тўн ичидан суворий совут, бошларига тилла ҳошияли дубулға кийган бу икки шаҳзоданинг ҳам кўзларида тараддуд, ҳаракатларида тоқатсизлик сезилиб турарди. (*О. Ёқубов.*)

4. — Ҳой... Тўғри, сизниям тушунамиз, — деди у Пистончиевга қараб. — Лекин бу ишдаги камчиликни кимдандир сўраш керакми? (*«Ёшлик».*)

5. Бу — ҳаётнинг маъноси, сози,

Бу — абадий яшовчи хилқат,
Бу — ўлимдан қўрқмайдиган куч,
Бу — оташин асл муҳаббат. (*Уйғун.*)

6. Чўғдек қизил гилам устига тўшалган беқасам, кимхоб кўрпачаларда бепарвогина ўтиришган шўх қизлар — Нуржаҳон, Адиба, Қалдирғочлар, Қумрилар — тоза гуллар билан лиқ тўлган... (*С. Азимов.*) 7. Қўшни келинчаклар, етти маҳалла нарида турадиган кампирлар ҳаммаси йиғилишиб гангир-гунгир суҳбатлашиб ўтиришарди. (*Ў. Ҳошимов.*) 8. ... Шу вазиятда уларнинг қай бири — онами ё ўғил қаттиқ азоб чекаётганини ажратиб қийин эди. (*Ў. Усмонов.*) 9. Ҳар йили икки марта — баҳорда ва кузда — теварак-атрофдаги кўчманчи уруғларнинг аёллари вақтинча болаларни ўз қарамоғларига олиш, тарбия қилиш учун Маккага келар эдилар. (*«Ёшлик».*) 10. Гуландом Тошкент — Москва самолётида учиб, Ивановога поездда келди. (*И. Раҳим.*) 11. Вагонларнинг ҳаммасида Ўзбекистон шаҳарларининг номи ёзилганди. Масалан: «Янгир — Иваново», «Жиззах — Иваново», «Чирчиқ — Иваново». (*И. Раҳим.*) 12. Арпа эккан арпа олар, буғдой эккан — буғдой. (*Мақол.*) 13. — Ойижон, тушунасиз-ку. Мен ўзим топаман. Топдим...

- Вой ойнаниб кетай сендан. Қандай қилиб топдинг?
- Топдим...
- Қанақа қиз экан?
- Яхши...
- Вой, ойнаниб кетай ўшандан.
- Совчиликка борайми?
- Борасиз, албатта! (*Мирмуҳсин.*)

3- машқ. Ганларни диққат билан ўқинг, ўзлаштирилган тиниш белгиларининг нима учун ишлатилганлигини аниқланг ва ҳар бир гандаги белгиларнинг изоҳини-шарҳини дафтарингизга ёзинг.

1. Ўсимликдаги касалликка чидамликка иммунитет — ўша ўсимлик танаси билан касаллик микроби ўртасидаги узок муддатли бирликнинг натижаси... (*Ў. Усмонов.*) 2. Муҳиддин Жабборович охири ўша қорозни — таги но текис йиртилган қичкинагина катак варақни топди... (*Ў. Усмонов.*) 3. Биттаси — кўзлари доим жовдираб турадиган Хўжа, яна бири — Той. (*Ў. Ҳошимов.*) 4. Аммам, ойим, отишхола, мен — ҳаммамиз шаларак кўрпачага

тизилишиб ўтирдик. (Ў. Ҳошимов.) 5. Хўжа, Той, Вали, мен — тўртовлашиб тортишмачоқ билан овора бўлиб турган хотинлар орасига шўнғиймизу чўнтакни ширинликка тўлдириб чиқамиз... Той ҳаммадан узоқдан — Бешқўрғондан ўзига ўхшаш ювош, шохсиз ситирни олдига солиб келарди. (Ў. Ҳошимов.) 6. Лекин бошқалар учун бу — факт. (Ў. Ҳошимов.) 7. Мана кўрдинларми, қаттиқ — тишларингни ушатади. (Ойбек.) 8. Қўрғондан — ичкари ҳовлидан Мирзакаримбой чиқиб келди. (Ойбек.) 9. У молини сотмади — сувга оқизди. (Ойбек.) 10. Бу — Ёрматнинг қизи Гулнор эди. (Ойбек.) 11. ... бир йилнинг — уч юз олтинин олти куннинг янгилиги — шу. («Ўшлик».) 12. Чолнинг кўз очиб кўрган хотини — сен. (Ойбек.) 13. Бозорқул бўлса газабдан бошини тошга ургудек бўлди — ўзининг бу аянч қувга қолгани алам қиларди. (А. Мухтор.) 14. — Аҳаджоним ҳар куни келиб туради, — деди у кулимсираб. — Бечора болам хўп меҳрибон чиқди... (Ў. Ҳошимов.)

4-маниқ. Ўзингизни текширинг: гапларни диққат билан ўқинг, туширилган тиниш белгиларини жой-жойига қўйиб, гапларни қайта ёзинг. Бу ишни қанчалик тўғри бажарганлигингизни тўплам охирида илова этилган жумлалар билан солиштириб кўринг.

1. Юзи сўлгин () кўзлари киртайган () юраги торлиги шундоқ афтидан маълум () ўрта бўй () бир қараса () ушоқ болалардек позик-ниҳол... аммо диққат билан разм солинса () истараси иссиқ аёл () (Ў. Усмон.) 2. Аммо сиртдан қараганда () самовотдаги зарралар ҳам ўз билгича ҳаракат қилиб юргандек туюлса-да, аслида умумий қопунга () қудратли тортиш кучига бўйсуниниши эса Салтанат ҳаёлига ҳам келтирмасди. (Ў. Усмон.) 3. Тириклайин тилкалашган ўша одамларнинг таниш юзлари () ўлим олдидаги инграшлари () сўниқ газаблари () оқ халат () қора этик кийган «доктор» нинг ҳиссиз совуқ кўзқарашлари () ҳаммаси кўз ўнгида турибди-ю () булар бари ҳозир илмсиз—жисмсиз () Биринчиси () мол-дунёга муьқасидаи кетиб () ҳаддан ошган баъзи бойларга ортиқча давлатларини ўзгалар билан баҳам кўришни таклиф этиш () (А. Мухтор.) 4. Ахлоқий ҳақиқат билан диний ҳақиқат () иккиси бир ҳақиқат () (А. Мухтор.) 5. Ўзаро меҳру муҳаббат () инсоннинг бирдан-бир оқилона фаолияти () Купандаси ким () дўсти

() пичоққа дуч келадими () тошгами () заҳаргами () билмайди () (*А. Мухтор.*)

6. — Йўқ () фақат () мана бу хатни () Чол белбоғининг қатидан конверт чиқарди () (*А. Мухтор.*) 7. () Оббо қизалоғим тушмагур-эй () деди яна Ориф ака () (*А. Мухтор.*) 8. Шу шаҳри азимнинг нечтаки ўчоғи бўлса () бари шу кишининг қўлида-да () ўргилай () ён деса () ёнади () ўч деса () ўчади () (*А. Мухтор.*) 9. Мана бу чанг булут () бизники () (*А. Мухтор.*) 10. Иккинчи вазифа () тезликда врач чақиришининг йўлини топиш () (*А. Мухтор.*) 11. Кўчада ҳам () цехда () идорада () уйда ҳам () қаерда иккита одам тўпланса () шу гап () (*А. Мухтор.*) 12. Ўзгалар () ёш-қари ҳаммаси шу икки аёлнинг белбоғига () этакларига ёпишди () (*Ойбек.*) 13. Яна эскидан удум шуки, тўй сарполарини ҳамма () қўни-қўшни () узоқ-яқин () қариндош-уруғларнинг бари кириб кўради () (*Ў. Усмонов.*) 14. Бир калла () калла () икки калла () тилла () (*Мақол.*) 15. Дарахт барғи тагидан тўкилса () қиш енгил келади () устидан тўкилса () қаттиқ () (*Ў. Усмонов.*)

ҚАВСНИНГ ИШЛАТИЛИШ ЎРИНЛАРИ

Қавснинг ишлатилиш ўринлари қуйидагича бўлади:

1. Киритмалар (киритма сўз, киритма бирикма, киритма гаплар) қавсга олинади: 1. Нурафшон (Бухоро), Динамо (Самарқанд) футбол ўйини дуранг билан тугади. (*«Бухоро ҳақиқати».*) 2. Аслида 1715 йили — аштархонийларнинг сўнгги вакили Абдулфайзхон (1711—1747) замонидан бошланган Чор истилоси 1924 йилга келиб Туркистонни парчалаш билан якун топди. (*«Ўзб. адаб. санъати».*) 3. Собиқ Кўйки туманида (**«Собиқ!» Негадир уни «собиқ» қилиб қўйишибди!**) ҳар бир кичкина қишлоқнинг ҳам ўзига хос чиройи, ўзига хос фазилати бор... (*А. Мухтор.*) 4. Жўйни яна чорпоёга (супага) қилдиларингми? (*С. Аҳмад.*) 5. Бир куни маҳалланинг нариги чеккасида турадиган нонвойникига кириб қолдим (нима юмуш билан борганим эсимда йўқ.) (*Ў. Ҳошимов.*)

2. Ремаркалар (пьесаларда авторнинг изоҳлари) қавс ичига олинади: **Б а ш о р а т.** Суйкаламай жопинг чиқсин! (**Ҳали ҳам елкасида дастурхон билан турган Нигорага.**) Мана шу Соттихон овсинингизга эҳтиёт бўлинг. Асло сир айта кўрманг, дарров сотади. (*С. Аҳмад.*) **Ф а р м о н,**

Келинлар-у... Чиқ ҳамманг. (Келинлар чиқишади.)
(С. Аҳмад.) Фармон. Қимм экан? (Чиқади. Потаниш
хотинни кўриб, ҳайрон қараб қолади. Келинг, ўргилай.
(У билан кўришади.) Сотти, дастурхон ёз! (С. Аҳмад.)

3. Парча ёки мисол учун танланган гапларга доир
манба маълумотлари қавсга олинади: О. Жалиловнинг
Тошкент мадрасалари ҳақида ёзган мақоласида («Фан
ва турмуш», 1983, 9-сон) XIX аср охири ва XX аср бош-
ларида мударрисларга бериладиган билимлар доираси
торайиб кетганлиги, кўнгина мадрасалар, ҳатто машҳур
Бегларбеги мадрасаси харобага айланиши ҳам шу йил-
ларга тўғри келганлигини кўрсатади. (М. Миртожиёв,
II. Маҳмудов.)

4. Сўз, сўз бирикмаси ёки айрим гапга изоҳ бериш
мақсадида ишлатиладиган қурилмалар қавс ичига оли-
нади: Фитрат турк (ўзбек) тилининг бойлигини асосан
араб тилига солиштириб очмоқчи бўлди. (М. Миртожиёв,
II. Маҳмудов.)

Қавс бўйича машқлар

1-машқ. Таниш белгиларига риоя қилиб гапларни ўқинг,
қавс ва ўрганилган бошқа таниш белгиларининг нима мақсадда
ишлатилганлигини изоҳланг.

1. Яхшибоев билан Ошнинг шундай бўлиб қолиши-
да улар яшаётган (аслида яшаган, таъкид бизники—А. Р.)
муҳит айбдор. (А. Раҳимов.) 2. Мен отам ҳақида
ёзган хотираларимнинг бирида, 1936 йил ёзида Ўзбекист-
тон Ёзувчилар уюшмасининг Инжиқободдаги (Тошкент)
ижод боғида икки-уч ҳафта дам ўрнларида дам олиб
қайтганимни ёзган эдим. Ушанда боғда дам олувчилар
орасида Элбек, А. Қаҳҳор, Уйғунлар ҳам бор бўлиб,
А. Қаҳҳор билан Элбек жуда иноқ, бир палаткада ёти-
шар (у вақтларда яшаш уйлари қурилмаган эди), бирга
овқатланишар, бир майизни «бўлиб» ейишар, аста
сўзлашар, ҳатто ҳовузда ҳам бир-бирларининг қўллари-
дан ушлашиб чўмилишар эди. Демокчиманки, А. Қаҳҳор
Элбекни яхши синаган-билганлиги сабабли ҳам бу комис-
сия мажлисида асосан унга (Элбекка) саволлар бериб,
ички дунёси билан кўпчилиكنи таништиради. (Ҳ. Қоди-
рий.) 3. Мен тоқчадаги қути ичидан уюшма гувоҳнома-
сини олдим. («Ёшлик.») 4. Солиқларнинг номи кўп эди,

масалан: иморат, даромад, гўшт солиқлари; охиргиси (гўшт) йилига етмиш икки кило тўланилар эди. Солиқлар вақтида тўланмаса, ижара (пеня)си жуда тез ўсар эди. («Ёшлик».) 5. Чорсудан Зангиота (Ҳозирги «Аптека» бекати) маҳалласига пиёда стиб (у вақтлар автобус йўқ эди) келганимда қуёш ботиб қолган эди. («Ёшлик».) 6. Фармон (елкасига гилдирак ташлаб майкачан турган Нигорани кўрсатиб). Шу шарманда билан тил топишасанми? Аҳволини қара! (С. Аҳмад.) Фармон (Башоратга.) Қам-кўстингни айт. Нима керак? (С. Аҳмад.)

2-маншқ. Гапларни кўчириш, қавс ва бошқа тилиш белгиларга эътибор, қилиш бу белгиларнинг нима мақсадда ишлатилганини шарҳланг.

1. Дадам: — Маннон табибга бориб кўрсат, у ярачақага уста, — дедилар ва қўлимга ўн сўмлик пул бердилар. Тошкентда Маннон табибнинг уйини билмаган киши йўқ эди. Собзор маҳалласига бордим. Табиб оқсарикдан келган, чўзиқроқ юзли, оқ-сарик соқол-муртли киши бўлиб, ташқари ҳовли меҳмонхонасида икки-уч киши билан (беморлар бўлса керак) суҳбатлашиб ўтирар эди. Мен салом бериб, пойгакка тиз чўкдим ва одоб сақлаб жим ўтирдим. Табиб беморларни жўнатгач, менга юзланиб:

— Кел, болам, нима бўлди? — деди. Мен шикоятимни айтдим. У «бери кел-чи» деб мени ўз ёнига ўтқазди (у кексайиб қолганиданми, ўрнидан қўзғалмас эди), оғзимни очиб қаради-да, бармоғи учини ярамга теккизиб хидлаб кўрди ва:

— Бўпти, ўғлим, сенга ҳозир бир дори бераман, уч кунда тузалиб кетасан, — деди. («Ёшлик».) 2. Ойим билан амаким дадамни кўчага кузатиб чиқдилар, улар қора машинага ўтириб жўнаганларидан кейин, ойим уйга қайтиб кирарканлар, чидай олмай, худди тобут кетидан йиғлаб қолган аёллардек уввос солиб юбордилар ва амаким иққовлари тўғри менинг ёнимга чиқдилар. Укаларим ухлаб қолган (катта опам эриникида), тун ярим бўлгани учун қаттиқ йиғлаб бўлмасди. Биз бир-биримизга жимгина термулиб йиғлардик. Гўё уйимиз қабристонга айлангандек туюлди менга... («Ёшлик».) 3. Бир кун у (Абдулла Қодирий) ўзидан-ўзи бизга деди: «Уйимдан болаларимни кўчириб чиқариб юбормоқчи бўлишибди. Лекин болала-

рим бўш келмабди, уйдан чиқариша олмабди... («*Ёшлик*».) 4. Фармон (Тўхтага). Эрмисан, Нимасан? Хотининг акаларинг олдида яланғоч юрса ҳам этинг жимирламайди-я. Аслида сен ўзингни худо урган. Опкир уйга. (С. *Аҳмад*.) Ўринбой. Сен-чи, Асқар? Нега илдамасан? Оғзингга талқон солиб олганмисан? Ганир. Асқар (зўрға). Акам бўласиз. Ўринбой (жонланиб). Бу бошқа гап... (С. *Аҳмад*.) Деҳқон. Мана бунга (ишчини кўрсатади): «Хой новча, ҳақимни чўз!» десам, нима дейди денг? Ўзинг айта қол! (С. *Азимов*.)

3-маниқ. Гапларни диққат билан ўқинг, қавсинг ва ўрғанилган бошқа типик белгиларининг нима учун ишлатилганлигини ҳар бир гап доирасида алоҳида-алоҳида изоҳлаб, дафтарингизга ёзинг.

1. Сираловчи рақамлар билан санаб кўрсатилган гаплар охирига (агар улар ўзидан олдинги ва кейинги гаплар билан изоҳланса) қўйилади. (К. *Назаров*.) 2. ... Вой, ўнга қолмай жўнашлари керак эди-я, уйғотаман. (Майин товуш билан) Арслош, Арслош. (Қимирлатиб кўради.) Товба, тозаям қотибди-ку. (Аста юзидан ўпади.) (Яшин.) 3. Нурхон. Онажон! (Бағрига бош қўйиб йиғлади.) (Яшин.) 4. Қумуш ўзини кўргали келувчи хотинлардан кўпроқ олқиш олса (албатта ошкора эмас), хотинларнинг жўнаши биланоқ дарров Ўзбек ойим Ойбодокдан исириқ тутаттириб, аввало Қумушга, ундан кейин кўнгли қолмасин деб, Зайнабга солдирар, агар Отабек кўриниб қолса, уни ҳам қуруқ қолдирмас эди. (А. *Қодирий*.) 5. Иссиқ ёз кунларининг бирида Ҳабиб деган хушбичим, бўй-басти ярашиғлик йигит ўз дўстлари Пати (Фатхуллохўжа), Марат билан бирга Тошкентнинг гарбишимолидаги гавжум маҳаллага, тўй бўлаётган кўркам ҳовлилардан бирига кириб келишди. (Мирмуҳсин.) 6. Ҳабиб ҳам ўша қалам қошга ер остидан қарар, қизнинг гаплари, қилиқлари, эркаланишлари ўзига ярашиб турар эди... Гапираётганида — Ҳабиб атай яна тижилди — хайрият, оғзида тилла тиши йўқ экан.. (Ҳозир баъзи ерларда кенг тарқалган — тилла тиш қўйганларни Ҳабиб ниҳотда ёқтирмасди.) (Мирмуҳсин.) 7. Мен сизга анча афандилар ҳам топиб қўйдим, айтиб бераман... (Нигора афанди латифаларини яхши кўришини билар, ҳатто уятлироқларини ҳам эшита берарди.) (Мирмуҳсин.) 8. — Мен

бошлиқманми, йўқми? Сўрашга ҳақим борми, йўқми?! Бу без бўлиб туриш билан пима демоқчисан! (Бирдан сан-саплаб юборди) Сен ўзинг кимсан?! Бўгилиб кетдим-ку! Э, одам бўлмай ўл! (Мирмуҳсин.)

4- машқ. Ўзингизни текширишг: Матнни диққат билан ўқинг, туширилаган тилиш белгиларини қўйиб чиқинг, қанчалик тўғри иш қилганлигингизни тўпلامда илова қилишган асл нусха билан солиштириб кўринг. Нуқтадан кейин гапларнинг ёзлигини унутманг.

1. Шу тушдан икки кун кейин () 31 декабрь () янги йил кутуш куни келди () Гарчи у чоқларда бизнинг уйда янги йил кутуш расм бўлмаса ҳам () барибир () ойим кечки таом () норин тайёрлаш билан банд эдилар () дадамга қазилик норин ейиш ман этилган бўлса ҳам () у киши мол гўштидан парҳез норин тайёрлаб ердилар () () Мен ўса ойим ёқиб кетган керосин лампада () у чоқларда биз томошларда электр чироғи йўқ эди () «минг бир кеча»нинг туркийсини ўқир эдим () Бир вақт мен ўқишга берилиб () шўрва совиб қолибди () бир-икки хўпладим () шу чоқ уйимиз орқасидаги Одил ота () дадамнинг амакиваччаси () нинг майдонидан «Абдулла ака ()» деган таниш бир овоз эшитилди () Одил ота билан бизнинг ер ўртасида девор йўқ () ўзлари бунда яшамаганлари учун кўча эшиклари доим очиқ ётар эди () () мен ётган уйнинг деразалари бир қаватли бўлгани учун овоз менга жуда таниш () бу маҳалла комиссия-миз Тошпўлат аканинг () унинг лақаби «Қовоқ» эди () овози эди () менинг юрагим «пигг» этиб кетди () чунки келувчилар ўз эшигимиздан чақириб келишлари керак эди () дадам паст уйдап чиқиб «ким ()» дедилар () шундан сўнг Тошпўлат ака тез-тез «Абдулла ака () Абдулла ака ()» дадам томон югуриб кела бошлади () дадам ҳайрон бўлиб» ҳа () ҳа» деб турар эдилар () («Ёшлик») 2. Восита бўлувчи парсаларни билдирувчи атамалар ўзаги ҳам ҳаракат ёки ҳолат ифода этиб () улар қўшимчаси белги характерли — ма от ясовчи бўлади () қадама () кнопка () () қистирма () скрепка () () чеклама () лимит () () кўрсатма () ипструктаж () () кўр ачитма () силос () () болишма () торт () каби () (М. Мирғожиев, Н. Маҳмудов) 3. Сот ги. Хўп бўлади () ойижон () кўзим дурбин () қулогим микрофон () () Упишаётган Нигора билан Тўхтани кўриб қолади () ()

Бой шармандалар () кунша-кундузи-я () вой эсиремай
ўлгур-ей (С. Аҳмад) 4. Фармон () () уларни кўриб
юзини тўсади () Хаё деган нарса йўқ бу беномусларда
() отанг раҳматлик шундоқ Азим шер бўла туриб бир
марта ҳам кундузи ўнмаганди () болалар ухлагандан
кейин чироқни ўчириб қўйиб () кейин ўпардилар ()
(С. Аҳмад.)

ҚЎШТИРНОҚНИНГ ИШЛАТИЛИШ УРИНЛАРИ

Қўштирноқ қуйидаги ўринларда ишлатилади:

1. Ўзга гаплар, сўзлар ва матн ичида ишлатиладиган парчалар қўштирноққа олинади: 1. Шунда у бир гал менга деган эди: «Гапнинг очигини айтганда, Абдулла Қодирийдек сўз устаси, улуғ санъаткор ёзувчи дунёга беш юз йилда ё битта келади, ё келмайди...» («Ёшлик».) 2. Шоир Шайхзода институт ҳовлисида уч-тўрт олимлар билан сўзлашиб турар эди. Буни кузатиб турган бир шоғирд ҳалиги олимлар тарқалишиб кетгач, Шайхзода ёнига келиб дейди: «Домла, бу сиз сўзлашиб турган олимларнинг бари сизни қамоқда беш йил ўтириб чиқишингизга сабабчи бўлган тухматчилардир. Шу ҳолда, ҳайронман, нега сиз яна улар билан сўзлашиб турасиз? «Шайхзода дарҳол дейди: «Хафа бўлманг, ўғлон, бу кимсалардан гиналаб юришга арзимайди. Улар ожиз одамлардир...» («Ёшлик».) 3. Қодирий 1932 йилдан ёзувчилар уюшмасига аъзо қилинадилар (Қодирий «мени аъзо қилинганлар» деб уюшмага бормадилар, уюшмадагиларнинг ўзи «аъзо бўлинг» деб бизникига келдилар). («Ёшлик».) 4. Ойбек ўз шеърларида «қуёш», «офтоб», «қиз», «чечак», «гул», «баҳор», «қуёш», «денгиз», «дарё», «шафақ» каби сўзларни ўхшатиш эталони сифатида фаол равишда қўлайди. (М. Мирғожиев, Н. Маҳмудов.)
2. Асар персонажларининг ички кечинмаларини аниқлашчи сўз ва гаплар (ички монолог) қўштирноққа олинади, бироқ бундай ҳолларда вергул ва тире ишлатилмайди: 1. Ўз эрини бемалол тупроққа қориштириб, «Муроджон ака»сини орзидан бол томиб мақтанаётган кўхлик жувон кўзимга хунук кўриниб кетди. Эркаклик ҳамиятим кўзиб нашим келди. «Эҳтимол, эринг сени деб ичкиликка ружу қўйгандир, балки ростдан ҳам аламиндан ичар!» (Ў. Ҳошимов.) 2. «Мухторжонимга хўпам муносиб эканми?» деб ўйлади Салтанат ая беихтиёр (Ў. Ҳошимов.) 3. У ора-чора негадир Анварни эслаб қўяр,

аммо ўша заҳоти уни хаёлидан ҳайданга уришарди: «Яхши йигит экан. Одамгарчилиги бор экан. Шу билан нима бўпти? Энди қайтиб кўришамизми, йўқми? Кўчада учраган бир одам-да! (Ў. Ҳошимов.) 4. Миясида «ката», «тревога», «қонун», «мелиса» деган сўзлар чува-лашди. («Ёшлик».)

3. Кўчма маънода ишлатиладиган сўзлар, иборалар қўштирноққа олинади: 1. Бек ҳамон «ўзингизнинг одамингизман» деган сўзни эшитган чоқдаги кайфиятда эди. («Ёшлик».) 2. Бундай усул билан келишларининг сабаби «жиноятчи» ни қочириб юбормаслик эди. («Ёшлик».) 3. Тўғриси айтганда, «устоз» и уни дарвешга айлан-тириш учун озмунча меҳнат қилмади. («Ёшлик».) 4. «Зиё-ратчилар» қорақалпоқ диёридан ўша, аниқроғи, Қора-сувдаги Исмоил халфанинг уйига кўчирилди. («Ёшлик».)

4. Газета, журналлар, илмий ва бадиий асарлар номи қўштирноққа олинади: 1. Мақсадни аввалдан айтиш тиоирнинг ўзига хос услубдир. Биз ушбу услубни «Юзма-юз» гача яратилган «Пушкин», «Онамга хат», «Альбом», «Мен нечун севамап Ўзбекистонни», «Темир одам», «Асримиз одами» каби бир қанча шеърларида учратган-миз. («Ёшлик».) 2. Сўзни етарли ҳис қилмаслик, ўхшатиш-лардаги мантиқий зиддият, кўп сўзлилик, грамматик жи-ҳатдан сўз формаларининг нотўғри қўлланishi каби нуқ-сонлар Саид Равшаннинг «Дўзах» номли қиссасида («Шарқ юлдузи», 1-сон) жуда-жуда сезилади. (М. Мир-тожиев, Н. Маҳмудов.)

5. Идора-муассасалар, тапкилотлар, нарсалар-предметлар-га атаб қўйилган номлар қўштирноққа олинади: а) идора-муассасалар, тапкилотларга атаб қўйилган номлар: «Ўзбекистон» наприёти, «Дўстлик» жамоа хўжалиги, «Чорсу» меҳмонхонаси, «Мустақиллик» майдони, «Ғалаба» боғи, «Баҳор» ансамбли; б) нарсалар-предметларга атаб қўйилган номлар: «Жигули» машинаси, «Ўзбекистон» ҳаво тайёраси, «Шому саҳар» атласи; в) атаб қўйилган орден, медаллар номлари, агар у номлар атоқли отлар-дан бўлмаса: «Ўзбекистон қаҳрамони» ушвони, «Муста-қиллик» ордени, «Дўстлик» ордени, «Халқ маорифи аълочиси» ушвони.

6. Синф ва гуруҳларни, қарор ва буйруқларнинг бадиий кўрсатувчи рақамлардап кейин ишлатиладиган ҳарфлар ва баҳо баллари қўштирноққа олинади: 1 «А», IV «Б», IX «Г», 3 «Б» гуруҳининг талабалари; 155-«А»

сонли қарор, 5-модданинг «В» банди; «4» баҳоси, «5» баҳоси; «Қонқарли», «Яхши», «Аъло».

7. Маги ичида ишлатиладиган мақоллар, сарлавҳалар ҳам қўштирноққа олинади: 1. Бу талагим учун ажабланмангиз, чунки «Пячоқни ўзингга ур, оғримаса ўзгага сол!» — деганлар. (*А. Қодирий.*) 2. Башорат. «Ичингдан чиққан балога, қайга борай давога» — яхшиманми, ёмонманми — ойимнинг фарзандиман. Ойим мендан топмайдилар. «Қўнғиз боласини оппоғим деяр экан, типратикан юмшоғим деяр экан», «ҳар кимники ўзига, ой кўринар кўзига». (*С. Аҳмад.*)

Қўштирноқ бўйича машқлар

1- машқ. Тиниш белгиларига риоя қилиб гапларни ўқинг, қўштирноқ ва ўрганилган бошқа тиниш белгиларининг нима мақсадда ишлатилганлигини изоҳланг.

1. Мана бир далил: «Эшакни яширсангиз, ҳанграб шарманда қилади» («Икки ёрғи бир бутун» ҳикояси.) Лйни ибора Қаҳҳорники, бу иборани ўқини билан «Касалпи яширсанг, иситмаси ошкор қилади» деган халқ ибораси эсга тушади... Бу — Қаҳҳорона маҳорат. (*М. Миртожиев, Н. Маъмурдов.*) 2. Чунки турли ҳайфсанлар, жарималар, пухта ўйланмаган буюртма ва мажбуриятлар «самараси» кўп йиллик тажрибаларимиздан яхши маълум. («*Ёшлик*».) 3. Фақат онамнинг кузатув олдида «Қизим, аҳтиёт бўл» деган сўзлари қулоқларим остида жаранглайди. «Аҳтиёт»ликни мен ўзимча тушундим. («*Ёшлик*».) 4. Чақалоқларнинг «инга» овозлари туғруқхоналарга сиғмайдиган бўлди. («*Ёшлик*».) 5. Ҳар печук шу гап сиздан лозим эмас эди-да, эрим ўлгур «мени уятга қўйма, ишга чиқ» дейди, ҳар ишни қилдингиз, сиз қилдингиз. (*С. Аҳмад.*) 6. Радиодан «Чоргоҳ» ашуласи янграб қолди. (*С. Аҳмад.*) 7. Ёзилажак очерк сарлавҳасига «Дала донишманди» деб ёздиму яна қалам тишлаб ўй ўйлаб кетдим. (*С. Аҳмад.*) 8. ... дастурхон атрофидаги энг яхши дуоси: «Худо бировни бировга зор қилмасин!» (*Ҳ. Умарбеков.*) 9. Қишлоқдагилар уни «Отинбиби» ё бўлмаса «Завод ая» деб аташарди. (*Ҳ. Умарбеков.*) 10. Ҳомид мактубининг бу ўрнига етганда ихтиёрсиз хоҳлаб юборди-да «вой аҳмоқ» деб қўйди. (*А. Қодирий.*) 11. Ҳалиги муштумзўр йигит уни бир туртди-да: «Юр, юр итвачча, жинни-минни бўлдингми?» — деб судрай бошлади... (*А. Қодирий.*)

2- машқ. Гапларни кўчиринг, қўштирноқ ва ўзлаштирилган бошқа тивини белгиларига эътибор қилинг, бу белгиларнинг нима мақсадда ишлатилганлигини шарҳланг.

1. Афзалхон акам, аммам айтганидек, «Тошкентнинг суви менга ҳаром», деб бош олиб кетгани йўқ. (*Ҳ. Ҳошимов.*) 2. Ҳатто иккинчи «Б» дагилар ҳам бизга ҳавас қилишади. (*Ҳ. Ҳошимов.*) 3. Ойим: «Ҳеч бўлмаса, битта болани кўрсам армоним йўқ», дердилар. (*Ҳ. Ҳошимов.*) 4. Устодларнинг «турткиси» танқидчиларнинг «калтаги» Носирга ижоднинг машаққатли сўқмоқларидан ўтишида далда бўлди. (*С. Аҳмад.*) 2. ... қулоқлари остида ҳамон унинг хирилдоқ овози янгради: «Падаркушни толдум, мўминлар! Ўтда ёнмоғи даркор бу падаркуш! Ўтда...» (*О. Ёқубов.*) 3. Бу «мақола»ни мен кеча ўқигап эдим. Бек Йўлдошевани бебурд қилмоқчи, бироқ, «дониниманд» лиги билан бебурд қилолмайди... (*А. Қархор.*) 4. Овоз бонг уради: «... Бизнинг ишимиз ҳаққоний иш, қаттол душман янчиб ташланади ...» (*С. Азимов.*) 5. Бу «қопқон»га келиб-келиб Фармопов илинибди. (*А. Мухтор.*) 6. Эсанкираб қолган дадасини дарров тинчитди: «Худди мен қидирган манзаралар шу ерда экан: тоғ, дарё, тошкесарлар!» (*А. Мухтор.*) 7. «Жарроқ» бизнинг ўзбекчада нима дейиларди? — Билмайман, қизим. Бунақа сўз ўзбекларда бўлмаса керак... «Водопровод»ни «вадапровод», «трамвайни» «трамбой» деймиз. Илгари «кўнка» дейилган экан... (*Мирмуҳсин.*) 8. Баъзилар уни Мукаррама Туреунбоеванинг ёнроқ даврига ўхшатадилар, дуторни яхши чалади. «Тановор»га чиройли рақсга тушади. (*Мирмуҳсин.*) 9. Туш кўрсам, онам чироқ кўтариб юрганмиш... «Кўзинга қара, болам, чуқур бор», дермиш нуқул. (*Ҳ. Ҳошимов.*)

3- машқ. Гапларни диққат билан ўқинг, қўштирноқ ва ўзлаштирилган бошқа тивини белгиларига эътибор қилинг, бу белгиларнинг нима мақсадда ишлатилганлигини аниқланг ва ҳар бир гаптаги белгиларнинг изоҳини дафтарингизга ёзинг.

1. Уни ортиқча уялтирмаслик учун эшикка қараб юра бошладим-да, «майлими?» деб сўрадим. Жавоб ўрнига: «Ош ёмай кетасизми!» — деди. Бу ушнинг иккинчи турли қилиб айтилган «майли» жавоби эди. Бир бугина эмас, қирқ йиллик қадрдон хогин томонидан эрига қилинадиган меҳрибончилиқнинг энг лаззатлиси эди. (*А. Қоди-*

рий.) 2. «Наво»нинг сەхрлий «савти» Отабекнинг кўз ёшларини қуритди-да, бир енгиллик бағишлади. «Наво» билан ювилиб кетган унинг умид гулзорида янги чочаклар униб чиқди... (А. Қодирий.) 3. «Ўпсам-чи?—хаёл қилди Абдулла шу топда. «Ўпсам индамасмикин?» — У Гулчехранинг қўлидан ушлаб тўхтади. (У. Умарбеков.) 4. Эртасига Сайёра билан у яна учрашди. Кинога боришди, «Оққуш»ни кириб кўришди. (У. Умарбеков.) 5. Қарасам, ўзимнинг болаликдан бирга ўсган «ўрис ўртоғим Вали тушиб келяпти. (Асли оти Валентин эканини кейин билганман.) (У. Ҳошимов.) 6. Дуторга ҳеч ким қўл теккизолмас, дадам уни доим ҳужрасида сақлар, баъзан кечқурунлари, «Дилхирож», «Тўрғай», «Қари наво», яна аллақандай кўйларни чалиб ўтиришни яхши кўрарди. (У. Ҳошимов.) 7. Худойберди Тўхтабоевнинг... «Сариқ девни миниб», «Сариқ девнинг ўлими» романиларини эслайлик... Н. Аминовнинг ўнлаб ҳажвий ҳикоялари, «Елвизак» повести ҳажвиётимизнинг бугунги ютуқларидандир... (С. Аҳмад.) 8. Бозорқул ўзини койиди: «Тавба, астағфирулло! Тавба, астағфирулло!» (А. Мухтор.) 9. Ойбек. «Навоий» романини қандай ёздим?» («Шарқ юлдузи» журнали.) 10. «Ўзбегим» ни олинг, ҳофиз», — деб буюрди. Дадаси Навоийдан айтаётган қўшиқни шарт узиб, «Ўзбегим»ни бошлаб юборди. («Ёшлик».) 11. Хуршида узоқдан келаётган қизил «Ғиғули»ни кўрди-ю, негадир юраги жиз этди. 12. — Бу «Баҳор» ансамбли эмас. Чинакам баҳор. Эшитмаганмисиз, онангни даданга бепардоз кўрсатма, деган гапни. (С. Аҳмад.)

4-машқ. Ўзингизни текширинг: матнларни диққат билан ўқинг, туширилган тиниш белгиларини қўйиб чиқинг, қанчалик тўғри иш қилганлигингизни тўпلام охирида қайд этилган асл нусха билан солиштириб чиқинг.

1. () Бўстон () оёққа туриб () белини кўтариб олгандан кейин Усмонали ака () энди бўлди () Отабойни ўзимга бер () деб истаб кетмасди-ку () деди ()

— Қандоқ бўлди () Отахон () ҳамма ўз одамини олиб кетаверса () чўлда ким қолади () () Яна ўзингиз биласиз () ()

Усмонали аканинг бир нима дейишга тили бормай, гапи оғзида қолди () худди Отабойни жовидан суғуриб бераётгандек () аранг рози бўлди () Шу-шу бўлди-ю () Отабой чўлда қолиб кетди. () бу ерда уни ёмон кўради-

ганлар ҳам оз эмас () ёмон кўришининг сабаби () ҳар
 нарсага тихирлик қилаверишидан () кечаси келиб идора-
 ни бир айланади () қошқоғи очиқ қолган сиёҳдонларни
 кўрса () жони ҳиқилдоғига келади () бу нима () сиёҳ
 қуриб кетади-ку () ҳа () жамоапикки-да () аяма-я ()
 аяма () чироқ ёшиқ қолса () () станцияни текинга қур-
 ганмиз () ёқавер бели оғримаган () деб шовқин солади
 () ҳайдовчиларни айтмайсизми () ундан зириллашади ()
 бензин олгани келишганда албатта текшириб кўради ()
 агар мўлжалдан ортиқ сарфланган бўлса () бобиллаб
 беради () () ҳа () Отабойнинг бензин анҳори бор шун-
 доқ челақни ботиради-ю, олиб беради () киракашлик қи-
 лиши биласанлар () бир литр бензин сотиб олсаларинг
 асакаларинг кетади () бор тошингни тер () ким катайса
 қилган бўлса () бензинни ўша берсин () () тракторчилар
 билан бўлса доим ғижиллашгани ғижилланган () агар
 биронта тракторчи мўлжалдан олдин комбинезон оламан
 деб келса борми () олдига солиб қувлайди () () Ҳа ()
 хотинчапғизнинг қўлларига хасмол чиққанми () бундоқ
 ювиб () йиртиғини ямаб берсалар () () (С. Аҳмад.)

2. Ёзувчи асарнинг бадийлигини ошириш мақсадида
 халқ мақолларидан () ҳикматли сўзлардан () оҳори тў-
 қилмаган иборалардан усталик билан фойдаланган ()
 масалан () () отилмаган соққон ҳам бошга () ҳам қўй-
 мичга тегар () () ёлғиз беданага ҳам дон () ҳам сув
 керак () () () ишқи йўқ эшак () дарди йўқ кесак () ()
 () саёқ юрган таёқ ер () () гап десапг қоп-қоп ()
 иш десапг Олатовдан топ () () () илмсиз тажриба ()
 боши берк кўча () () () дарахтнинг мўртини қурт ейди
 () () қушни осмонда тутиб турадиган қаноти билан
 қуйруғи () каби мақол ва иборалар характерлар руҳия-
 тини аниқлашда маълум роль ўйнаган () (О. Икромов)

3. Эрталаб ишга отланаётган пайтда янги посёлкадан бир
 ўтинг () эшиклар олдида () Волга () () Москвич () ()
 Жигули () ларнинг ярқираб турганини кўрасиз ()
 (С. Аҳмад.) 4. () Э () () беш () керакмас () () тўрт ()
 ҳам тешиб чиқмайди () («Ёшлик».) 5. Ҳамроев дафтарла-
 рини варақлай бошлади ()

() хўп () ҳозир кўраммиз... () Яхши () () ... () Ўрта
 () ... Қани () Аъло () () Русчадан нима учун () Яхши
 () ()

— Аъло ўқисам ҳам () ўқитувчимиз () () яхши ()
 қўяди () () Аъло () дан () яхши () яхши дейди ()
 (А. Қаҳҳор)

ТИНИШ БЕЛГИЛАРИНИНГ ТАКРОР ВА БИРГАЛИКДА ИШЛАТИЛИШИ

1. Борлиқ ҳодисаларининг таъсирида кучли ҳаяжон билан ҳосил бўлган сўроқ ёзувда икки сўроқ ёки сўроқ-ундов белгилари воситасида берилади: 1. Хўш, сиз ҳукуматнинг қонушига қарши бориб, гулдай қизингизни чўри қатори кимга сотмоқчисиз?! Мана шу, лави-лунжи шал-вираган, мижғовтан, сассиқ тақа, мўлтони, қоразулук Саркоргами? Йўқ, Нурхош нима учун дунёга келган?! (Яшин.) 2. — Йўғ-э?? Олдинги сайловлардан бириде бор-йўғи 112 овозни кам олган кони зиён эмасми? (С. Азимов.)

2. Ҳис-туйғу билан айтилган соф сўроқ ёки риторик сўроқ гапларда ҳам сўроқ, ҳам ундов белгиси биргаликда ишлатилади: 1. Мулла Дилкаш ташвишли чеҳра билан сўради: — Она-бола бўлибсиз?! (Ғ. Фулом.) 2. Аҳмад понсод. Отиб ташлашади?! Бу қандоғ гап?! Менинг азамат қўрвошимни ким отиб ташлар экан?! Арслонми?! Ким?! (Яшин.) 3. Ёши бир жойга бориб қолган чол менинг таъна-дашномим билан бўлакча яшаб қолармиди?! («Ёшлик».)

3. Кучли ҳис-туйғуга эга бўлган гаплар охирига иккита ёки учта ундов белгиси ишлатилади: 1. Бир зумгина қўрқув... Энди қочиб керак! Қочиб керак!! Қочиб керак!!! (А. Муҳтор.) 2. Сирингни Арслонга мана мен ўзим очаман! Гувоҳларим бор!!! (Яшин.) 3. Мадамин (жинниланиб.) А—б—ла—ҳ!!! А?!

Дехқонбой. Ҳа!!! Шундай (Яшин.)

4. — Кичик хотин, кундошинг, мени шундай беҳурмат қилмаган эди.

— Сен уни эммайсан-да.

— Нима?!

— Ул!

— Нега қарғайсан?! (Ғ. Фулом.)

4. Кўп нуқта сўроқ ва ундов белгиларидан кейин қўйилади:

1. Сиздан сўраяпман? (Жимлик) Айтолмайсизми?.. Мана мен айтаман: сизга ҳам, менга ҳам ўлим рўбарў бўлади. Тушундингизми, Ўлим!! (Яшин.) 2. Тавба!.. Хўжалик мудирини чатоқ қилса ҳам, раис айбдор!.. Кўприк бузилса ҳам, раис айбдор!.. (Уйғун.) 3. Туринг ахир, кун ёйилиб кетди-ку!... (Н. Аминов.) 4. ... пенсияга чиққанлигим ўзларига сир эмас-ку?.. (Н. Аминов.)

5. Вергул ва тиреинг биргаликда ишлатилишига за-
рурат бўлганда, олдин вергул, сўнг тире қўйилади.
1. «Оббо ҳароми, — деди ичида, — ҳозир арз қилади. Агар
арз қилса, чўнтагимга қўл солди дейман!» (А. Қаҳҳор.)
2. «Сочига оқ оралаб қошти-я», — деб дилидан ўтказди
Озода. (С. Аҳмад.)

6. Ҳам вергул ва ҳам қавс биргаликда келганда, вер-
гул ёпилувчи қавсдан кейин ишлатилади:

1. Шарқ файласуфлари бу миқдорий кўпликни асмо
(исмлар), ашё (нарсалар), сифат (сифатлар), имтиёз
(фарқлар), афъол (ҳаракат—фаолият), важҳ (юз, жи-
ҳат) ва бошқа истилоҳлар воситасида тавсиф этиб кел-
ганлар. («Ешлик».) 2. Унинг бу соҳадаги илк уриниш-
ларининг маҳсули «Қар қулоқ» (1926), «Тенг-тенги би-
лан» (1927), «Лолахон» (1927), «Қуёш» (1929) каби
бир пардали сахна асарлари бўлди. (О. Икромов.)

7. Кўп нуқта ва тире бирга келганда ёзувдаги ифода-
си 2 хил бўлади:

а) бу белгилар гап бошида бирга келса, аввал тире,
кейин кўп нуқта ишлатилади:

1. — ... Яшай олмайман, демоқчисиз, шундайми?
(С. Аҳмад.) 2. Радио — «... Юз центнерчи Қодиржон
Ҳакимов қандай қилиб пахтадан юқори ҳосил олди?...»
(Уйғун.)

3. — ... Бунинг хуштори жуда кўп экан, ўзи айтди.
(А. Қаҳҳор.) б) Гап охирида олдин кўп нуқта, кейин
тире ишлатилади: 1.— Бўлмаса... — деди Обид ака Аб-
дуллага кўз қисиб қўйиб, — Турсун бўлсин. (Ў. Умарбе-
беков.)

2. — Абдулла... — деди Рустам. (Ў. Умарбеков.)

3. Тилла отлиқни топибсизларми экан десам... — Қоровул
чол бўлиқ макка донидек сариқ тишларини кўрсатиб жил-
майди. («Ешлик».)

8. Кўп нуқта билан қўштирноқ бирга келганда, улар
қуйидагича ишлатилади:

а) гап бошида олдин қўштирноқ, кейин кўп нуқта
қўйилади: 1. «... Савдои муҳаббат, мени-да ўз йўлига
солди,—мактубни ўқимоқда эди профессор — Уйлан-
дим. Оиламизга яна бир одам қўшилди...» (С. Азимов.)
2. «... Байрамларда, тўю томошаларда ўксинмаса, етим-
лиги билинмаса, дейман...» (С. Аҳмад.)

б) гап охирида олдин кўп нуқта, кейин қўштирноқ
қўйилади: «... Ишни охирига етказолмай, қайтаётиб мана
бу ерда ётиб қолдим ...» (А. Мухтор.) 2. «... Тасодиғ...

бу ўхшашлик тасодиф, албатта. Ҳар ҳолда клиникадагилар билишарди-ёв...» (А. Мухтор.)

9. Кўп нуқта, сўроқ ёки ундов белгилардан бири билан бирга келганда, уч нуқта эмас, балки икки нуқта шаклида бўлади. Сўроқ ва ундов белгилари қўшалок келганда, кўп нуқта битта нуқта билан қайд этилади: 1. «Нима бу ўзи? Ривоятмиди, ё қизим, сенга айтаман — келиним, сен эшит қабилидаги гапмиди?.. («Ешилик.») 2. «...Ҳозир ишопчимизга кириб, кейин бурнимиздан булоқ қилиб чиқармаса кошки эди?..» («Ешилик.») 3. Ҳа... қайтдингми? Пистирмага йўлиқар эдинг. (Марковни кўрсатиб) Хоин!.. (Яшин.)

Тиниш белгиларининг такрор ва биргаликда келиши бўйича машқлар

1-машқ. Тиниш белгиларига риоя қилиб гапларни ўқинг ва тиниш белгиларининг нима мақсадда ишлатилганлигини изоҳланг. Такрор ва биргаликда ишлатилган белгиларнинг сабабини ташунтиринг.

1. — Вой-дод! Аяжон!!! — қичқирди кимдир. — Мени ташлаб кетманг, аяжон!! (Ў. Умарбеков.)

2. — Қалдирғоч!.. Қалдирғоч!! — деганимча қолавердим. (С. Азимов.)

3. — Элнурни танирдингизми?..

— Элнурни?! (С. Азимов.)

4. — Нима деяётибсиз! — деди бир кўзи олайиб.

— Оғзингизга қараб гапиринг! — деди иккинчиси, ундан ҳам баттар дарғазаб бўлиб, — сиз айтган одам биз эмас... (А. Қаҳҳор.)

5. — Нега одамни лақиллатасизлар!.. — деди ва этагини қоқиб, ўрнидан туриб кетди. (А. Қаҳҳор.)

6. «Нега алдар экансан? — деди Нурмат ака:—Беш-олти йилдан кейин қишлоғимиз яхши бўлиб кетади. Янги, чиройли бинолар қурамыз. Шунини ўйлаб бошқатдан яса, жон қизим...» (Ў. Умарбеков.)

7. — Мунча муздек?.. — деди Абдулла энтикиб ва сузиб кетди. (Ў. Умарбеков.)

8. — Қайдам... — Гулчеҳра елкаларини қоқиб қўйди. (Ў. Умарбеков.)

9. Ҳа, ҳўкизни уйларига элтиб берилсинми?! (А. Қаҳҳор.)

10. Ҳайҳот!!

Баъзилар лақиллаб душман сўзига,
Чўп солур гуноҳсиз дўстлар кўзига.

(*Ямин Қурбон.*)

11. Наҳотки шунча тез айланар дунё?!

(*А. Орипов.*)

12. Қулоғига шивирлаб: мен уйдан тўйдим,
Сен бор, ўйнаб келгин, дедим, кўчада!..

(*Муҳаммад Юсуф.*)

13. Ҳеч бўлмаса кўнгил учун ахтариб,
Бир бор келса бўлмасми у алдаган?...

(*Муҳаммад Юсуф.*)

2- машқ. Гапларни кўчиринг, тиниш белгиларига эътибор қилинг, уларнинг нима мақсадда ишлатилганлиги, такрор ва биргалликда қўлланилганлигининг сабабларини шарҳланг.

1. — Аниқ ичмайсизми, Қумуш опамнинг саломатлигига ҳам ичмайсизми?? (*А. Қодирий.*) 2. Трамвайнинг йўлидан юрган «Волга»нинг ҳайдовчиси товонига қолмайди?! (*«Ешлик».*) 3. С о б и р ж о н . Ҳалол хизматингизни қилиб топган обрўйим шу бўлди?! (*Яшин.*) 4. Эй, унақа жиннининг менга кераги йўқ. Билдингми, буқоқ!! (*Яшин.*) 5. Бўлмади, бўлмади!.. Юзлаб кишиларимиз қўлга тушди, пулемётга тутилди... (*Яшин.*) 6. Ҳай, нега чурқ этмайсан?.. (*А. Муҳибдин.*)

7. Қайта тиклаш мумкин барчасин, фақат
Қайта тикланмагай ўчса хотирот!..

(*А. Орипов.*)

8. Чиндан ҳам Алишер Навоийнинг «Маҳбуб-ул-қулуб» («Кўнгилларнинг севгани»), Мирхонднинг «Равзат усафо», Хондамирнинг «Макорим ул-ахлоқ», Бобурнинг «Бобурнома» каби машҳур асарлари ўзбек бадиий прозасининг ажойиб намуналари бўлиб ҳисобланади. (*О. Икромов.*)

9. — Э!..—деди Абдулла.—Бўпти. (*Ў. Умарбеков.*)

10. — Ука-а, — деди кўзини ундан олиб қочиб, — оғир боғмасин-у ... — Бек гапини охиригача айта олмади. (*«Ешлик».*)

11. — Ўғлим, — деди, — сийлаганни сийлаш керак, энди сенга қадрсизланган бўлсалар, аммо бизнинг қошимизда уларнинг қадру қийматлари юқори. (А. Қодирий.)
12. «Қимсан, докторнинг хотини...». «Энди куним шунга қолдимми...». «Менинг қаерим кам...» (А. Мухтор.)
13. Яна менинг юзимга солгани, устимдан кулгани-чи!.. («Ёшлик».)
14. Ҳали ундоқ қилиш керак, ҳали бундоқ. Инсоф борми, ўзи?.. («Ёшлик».)
15. — Умид қандай йигит? — деб юборса бўладими тўсатдан Қалдирғоч.
- Қим?! Умид? (С. Азимов.)

3- машқ. Гапларни диққат билан ўқинг. Ҳар бир гапдаги тивниш белгиларининг яққа, такрор ва бирга келганлигига эътибор қилинг, уларни изоҳланг ва шарҳини дафтарингизга ёзинг.

1. Мана шу ерда ош ҳам бор, кабоб ҳам... (бой уларнинг ош ҳақидаги гапларини эшитган эди). (Мирмуҳсин.)
2. ... Бу гал ҳайдовчи ёнида атайин ўзини кўрсатиб, отасини огоҳлантирди: «Палочка, стационарга борамиз, рухсатми?». «Майли, қизим, эҳтиёт бўлинглар», — деди ота. (Мирмуҳсин.)
3. Комил ўйланиб қолди: «Ҳозир чучварани солсам, бирпасда пишсади. Ойим уйғонгунларича совиб қолади-ку? Ёки бир оз кутаймикан?..» (М. Ҳазратқулов.)
4. Қирғин деганлари, қисмат деганлари шу эканда!!! Шундай одам ҳам жувонмарг кетибди-я, шундай одам!!! («Ёшлик».)
5. — Хизмат, жоним!.. (Ғ. Фулом.)
6. — Қим?.. Раҳимжон!.. Вой... одамни мунча интизор қилдингиз (А. Қаҳҳор.)
7. «... Энди-ку, боришга бораётирсан, сўлиб қайтишни бир маротаба бўйнингга олиб қўй!» (Яшин.)
8. — Эй муҳтарам домла!.. Келинг... — деди ва четланиб йўл берди. (Яшин.)
9. ... Ахир, марҳум шўрлик эътироз билдирмади (ёзишмаларини чоп эттирганда нима); ёшлар ҳайратланадилар: ҳозирги замонда бундайин фаройиб, ҳаққоний дўстликни ҳеч қаерда учратмайсан. («Ёшлик».)
10. Бизнинг пальтоларимизни ечмай (кутубхонада ўт ёқинининг иложи йўқ), қураётган суҳбатимиз Фарбий германциялик полициячининг диққатини оширди. («Ёшлик».)

Балки жарақ-жарақ пулларига учгандир. Нимасига учди? Ҳаммасига! Машинасида катайса қилиш ёқармиди? Ёқарди. Жудаям ёқарди. Ресторанларга кириш, денгизга бориб чўмилиш, қоронғи лабораторияга кириб ўтириш ёқармиди? Ёқарди. Ўзи-ку сураткашни аспирантдан, чайқовчини олимдан ажратолмас экан, нега онаси суриштираман деса, бир чеккага йигиштириб қўйди? Эскилик сарқити, деб тўйига ҳам чандон аралаштирмади. Эскилик сарқити эмиш! Сарқит ким?! Ойисими, ўзимми?! Ойисининг қўнгли бир нарсани сезгандирки, оёқ тираб туриб олгандир. (Ў. Ҳошимов.)

УНДОВ БЕЛГИСИГА ДОПР МАТЛАР

1. — Билдим, билдим! — деди бечора Отабек. — Зайнаб, Зайнаб, Зайнаб... Ифлос! Юборинг, юборинг, дарров юборинг! (А. Қодирий.)

2. — Э, отсанг-чи! От, ахир!! — деди.

— Қирингиз! Қурутингиз! Экиндан кўкнор, жон эгасидан тошбақа билан пашша қолса бас!

— От қўйингиз! Ғазот! Қишлоққа от қўйингиз! (А. Қаҳҳор.)

3. — Раҳмат, ишончни оқлаймиз! (И. Раҳим.) 4. Оқ йўл сизларга!!! Мен ҳам бораман. Мана қўлланма! (И. Раҳим.)

5. — Ҳа. Ўша вақтда республика оқсоқоллари Усмон Юсупов билан Йўлдош Охунбобоев — бири шаҳарда: «Ёнпасига ҳашарга!» деса, бири қишлоқларда: «Ҳамма ҳашарга ...а!» деб даъват этди. (И. Раҳим.)

6. — Десант! Обед! О... бе—д!..

— Биродар! Ухлаб қолибсиз-ку. (И. Раҳим.)

7. — Майестр, марш! — деди Қорбобо. (И. Раҳим.)

8. — Салом, Гуландомхон! — деди.

— Салом! — деб жавоб қилди қиз табассум билан.

— Хуш келибсиз!

— Хушвақт бўлинг!

— Новгород заминида ўсган Ўзбекистон гуллари бу!

— Раҳмат! — деди қиз, гулни ҳидлаб, хушбўй ҳидидан роҳат тошгач, яна табассум ила «раҳмат!» деб такрорлади. (И. Раҳим.)

1. Йўқ, Йўқ! Бундай бўлиши мумкин эмас. (*У. Умарбеков.*) 2. У, навбат кутмай, бизга эътибор ҳам қилмай, тўғри муҳаррирнинг столи ёнига борди: қўлидаги портфелини остига қўйиб ўтирди-да, муҳаррирга кўз қири билан қараб:

— Хўш, ўртоқ, бизнинг иш нима бўлди? — деди. (*А. Қаҳҳор.*) 3. Ё ўқимагансиз, ё... билмадим, энди, қандай баҳо беришим керак! (*А. Қаҳҳор.*) 4. Ҳовлининг кун чиқарида кун ботишга қаратиб солинган, унча мақтарли бўлмаса ҳам, замонасининг олдинги биноларидан ҳисобланган бир айвон билан бир уйга кўз тушади. Ҳа-а, сизам анойимассиз, сиздаям бир гап бо-ор... (*«Ёшлик».*) 5. Ҳа, азизлар, беқадрлик — камоли телбалик! (*С. Азимов.*) 6. Ҳа, айтмоқчи... марказий истироҳат боғини сайр қилишга иштиёқманд эдинг. (*С. Азимов.*) 7. Хўп, бу нарсани топширдим ҳам дейин. (*«Ёшлик».*) 8. Йўқ, дўстингиз... ҳеч ерда йўқлар. (*«Ёшлик».*) 9. Хўш, кундалик топишинг қанча? (*«Ёшлик».*) 10. Ана, муллажирингу, мана, муллажиринг. (*С. Азимов.*) 11. Оҳ, тонги концертдан зўри бўлмайди-да. Оббо кампири тушмагур-е! (*С. Аҳмад.*) 12. Ия, дўннини олиб қўйиб ўйлайдиган гап айтибдилар-ку. (*С. Аҳмад.*)

НУҚТАЛИ ВЕРГУЛГА ДОИР МАТНЛАР

1. Саид Жалолхон товуш чиқармай унинг ёнига бориб ўтирди. Мулла Шамсиддин уни кўрмади; галвирга қўл солиб бир чангал майиз олди — пайқамади. (*А. Қаҳҳор.*) 2. У деворларни ушлаб, ташқари чиқди; икки қадам босиши билан яна йиқилди. (*А. Қаҳҳор.*) 3. Гўри Мирга орқа ўгириб, мусофирхопа қурамыз деса, майли, дейишган; Тошкентдаги ўн икки мипоранинг ҳеч кераги йўқ, бузиб, гиштини йўлакка ётқизамиз, дердилар; майли дейишди. (*«Шарқ юлдузи».*) 4. Дафтаринга ёзиб ол: улус — эл; дурфишон — дур сочувчи; мустамад — ғамли, қайғули; аҳбоб — дўстлар; тараҳҳум зоҳир этмоқ — раҳм қилмоқ; афгор — мажруҳ, ўртанган. (*«Гулхан».*) 5. — Ҳай.. уларда чиндан ҳам фрицлар кўп бўларди, — деди чол; кўз ўнги сал қоронғулашиб, гавдаси чайқалиб кетди. (*«Гулхан».*) 6. Ўзбек тилининг бу сирли бойлиги уч тил ҳодисасида ўз аксини топади. У: а). Сўзларнинг кўп вазифалилиги; б). Ясама сўзлар билан таркибли сўзлар

ёнма-ён яшашида; в) Кўмакчи феълларнинг феълларга қўшилиб келиб, шу феъллар маъносини турли маъно қирралари билан бойитиши, яъни товлаштириб юборишида кўринади. (*М. Миртожиев, Н. Маҳмудов.*) 7. Барно Каримова эса ўзгача бемор: мусичагаям озор бермас, бодом қовоғи остидаги тимқора шахло кўзларини ердан олмас, ийманиб-ҳимраниб теккина ўлтиришини қўймас; дафтарини очипга тоқати йўқ. (*С. Азимов.*) 8. Бу докторхона тўғрисида Сотиболдиннинг билгани шу: салқин, тинч борда; дарахтлар ичига кўмилган баланд ва чиройли оқ иморат; шипа қабзали кулранг эшигида қўнғироқ тугмаси бор. (*А. Қаҳҳор.*) 9. Ҳайдовчи қўлидаги газетани қўйиб хаёлга толди; бунақа гўзал қадду қоматни биринчи кўриши. (*«Шарқ юлдузи».*) 10. Йигит ичкари кирди; уф тортиб, пешонасига урди. (*А. Қаҳҳор.*) 11. Оёғи остида ўралашиб юрган ўғилчаси Муҳаммаджоннинг пешонасидан ўпди; хотини, қариндошлари, ёр-дўстлари билан хайрлашар экан, худди ҳозир урушга кириб кетаётгандай «Ё чангим чиқади, ё донгим чиқади!» — деди. (*А. Қаҳҳор.*)

ИККИ НУҚТАГА ДОИР МАТНЛАР

1. Биз ҳозирча Павойининг асарларини жиддий ўқиганимиз йўқ. Бу сатрларда яширинган серқатлам маъноларни обдан ўқиб олиш навбати эса ундан кейин келади. Шоир байтлари мазмунини чақишга интилганимизда эди, «Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати» (3-жилд, 354-бет)да: «Фоний — Навоийнинг форсча тахаллуси», деган сўзлардан кейин мисол тариқасида келтирилган:

Гар тахаллус мунда (!) Фоний айладим,

Бу таносублардин они айладим, —

байтини «Лисон ут-тайр»дан олиб, кўр-кўрона ёзиб қўйишдан олдин қўшмисрада нима ҳақда гап кетаётганини ўйлаб кўрган бўлардик ва фаросат билан шуни англатардикки, «мунда» деганда муаллиф айнан шу «Лисон ут-тайр» достонини кўзда тутаяпти. Демак, «Лисон ут-тайр» «Навоий эмас, «Фоний» тахаллуси билан битилган! Қарангки, гўё фикрни қувватлаш учун келтирилган мисол лугатнависнинг даъвосини батамом инкор этиб турибди: ахир, «Ли-

сон ўт-тайр» туркий тилда битилган-ку! Масала оиди-лашади: Фоний—шоирнинг ҳам форсий ва ҳам туркий тахаллуси экан. (*«Шарқ юлдузи»*.) 2. Бу йўл уч умумий босқичга бўлинади: шарият, тариқат ва ҳақиқат... Ана шу йўлларни босиб ўтиш жараёнида яна бир ҳодиса юз беради: бу инсоннинг бир лаҳзадагина содир бўладиган муайян руҳий ҳолати. Буни ҳол дейдилар. Ҳолга солих махсус иштилош билангина ета олмайди: у — Оллоҳнинг ўша сўфийга меҳрибончилиги натижасида ато этиладиган оний кайфият. Ғ. Э. Бертельс ўша асарида куйидаги ҳолларни келтиради: қурб (яқинлик) — бунда инсон ўзида худога бевосита яқинлик ҳиссини туйди; муҳаббат (севги) — оллоҳга оташин муҳаббат туйғусини ҳис этиш; хавф (ваҳима) — бунда сўфий худо олдидаги вазифаларини бажаролмагани ёки қилган гуноҳларидан қўрқувга тушади; ражо (умид) — худонинг раҳм-шафқатидан умидвор бўлиш; шавқ-сўфий завқ-шавққа тўлади; унс (дўстлик) — бу ҳам муҳаббатга ўхшаш туйғу, аммо ундан табиатан ва шиддати билан фарқ қилади; итмоина (кўнгли хотиржамлиги) — худонинг меҳрибонлигига ишониб, хотиржам бўлиш; мушоҳада — бунда сўфий худога яқинликни ҳис қиладигани эмас, гўё оллоҳни кўргандек бўлади; яқин (ишонч) — руҳий оламнинг мавжудлигига ишонининг олий даражаси, инсонинг бу ишончдан энди ҳеч қандай куч қайтара олмайди. (*«Шарқ юлдузи»*.)

КҲН НУҚТАГА ДОНР МАТИЛАР

1. Бу ишларнинг шуندок бўлишида мен шахсан Пис... Пистопчиевни айбдор деб ҳисоблайман. (*«Ёшлик»*.)

2. — Я И С ми бу! Ҳамид Ҳакимович ҳайрон бўлиб бунга қараб кўйди.

— У нима деганингиз?

— Я... И... С... Янги иқтисодий сиёсат, деганим. (*И. Раҳим.*) 3. Минада портласак ҳам бирга портлайлик, дедим. Бахтим бор экан... Омон қолибсиз... (*И. Раҳим.*)

4. Ишқий тушиб қолди шекилли... илк муҳаббат деганларни шумикинки, Ғуландомни кўролмасам, гаранг бўлиб юраман, — деди. 4. «Тақдир бошқа, муҳаббат бошқа...» (*И. Раҳим.*) 5. Азамат теракларга чирмашган аймоқи узумлар, паҳса деворлар орқасида ёқутдек ялтираган олчалар, пўрсилдоқ оқ ўриклар... (*С. Аҳмад.*) «Хей дўст,

шайдулло баноми олло, садақа, радди бало, бақавли расули худо...» (А. Қаҳҳор.)

6. Инсоф борми ўзи?..

— Энди, синглим, шу биттагина боламиз... Онаси йиглаб эси кетяпти. Мен-ку чидаяпман... (С. Аҳмад.)

7. — Акажон! Жо-он ака!..

— Нима берасан?

— Умримнинг ярмини бераман!.. (А. Қаҳҳор.)

8. — Гапир, ҳа гапир!.. Сенинг гапинг гап-у, бизники гап эмасми!..

— Мен... — Бир зум тўхтаб қолди, кўзларига филтиллаб ёш келди, — Нима, менинг жоним темирданми? Ундоқ дейсизлар, бундоқ дейсизлар ... фақат боғланганни уради экан-да?! («*Ёшлик.*») 9. Офтоб ойим кўз ёшини дув тўкиб юборди. Нечоғлиқ ўзини қаттиқ ушлаган Кумуш ҳам сирини яшира олмади... Она-бола бир неча вақт йиғи ичида бўғилдилар. (А. Қодирий.) 10. «... Нега ёлғон гапирасан, Ҳасанали тўй ҳаракатлари билан машғул эмасми?..»

— Сен менга ўша... ни кўрсатиб бер, тобини олиб қўйй ўша опангни... (А. Қодирий.) 11. Уйда ҳалол касбини қилиб ўтирганларигача тутиб сўйдилар... Эй бечоралар, қандай гуноҳлари бор экан? Йигитлар тутиб келтириб турадилар, жаллод бош кесиб борадилар... Бу ютаҳоний қазода эслари чиқиб кетган бечоралар йиғлашадилар ... Айниқса, бир бўёқчи... худди ҳум ёнидам тутиб келганлар — қўли бўёқ... Эй худо, мен нима гуноҳ қилдим, деб йиғлайдир... Чидаб бўлмайдди, дўконни ёпиб қочдим, қўшлар ҳам қочдилар... тагин бир... (А. Қодирий.)

ТИРЕГА ДОИР МАТНЛАР

1. Юзи сўлғин, кўзлари киртайган, юраги торлиги шушдоқ афтидан маълум; ўрта бўй, бир қараса — лўп-пигина, бир қараса — ушоқ болалардек нозикниҳоя... аммо диққат билан разм солинса, истараси иссиқ аёл. (У. Усмои.) 2. Аммо сиртдан қараганда, самовотдаги зарралар ҳам ўз билганича ҳаракат қилиб юргандек туюлса-да, аслида умумий қопунга — қудратли тортиш кучига бўйсунганини эса Салтанат хаёлига ҳам келтирмасди. (У. Усмои.) 3. Тириклайин тилкалапган ўша одамларнинг таниш юзлари, ўлим олдидаги цинграшлари, сўниқ

ғазаблари; оқ халат, қора этик кийган «доктор»нинг ҳис-сиз, совуқ кўз қарашлари — ҳаммаси кўз ўнгида турибди-ю, булар бари ҳозир илмсиз-жисмсиз... Биринчиси — мол-дунёга муккасидан кетиб, ҳаддан ошган баъзи бойларга ортиқча давлатларини ўзгалар билан баҳам кўришни таклиф этиш... (А. Мухтор.) 4. Ахлоқий ҳақиқат билан диний ҳақиқат — иккиси бир ҳақиқат. (А. Мухтор.) 5. Узаро меҳру муҳаббат — инсоннинг бирдан-бир оқилона фаолияти. Кушандаси ким, дўсти ким, шичоққа дуч келадими, тошгами, заҳаргами — билмайди. (А. Мухтор.)

6. — Йўқ... фақат, мана бу хатни...

— Чол белбогининг қатидан конверт чиқарди. (А. Мухтор.)

7. — Оббо, қизалоги тушмагур-эй!... — деди яна Ориф ака. (А. Мухтор.)

8. Шу шаҳри азимнинг нечтаки ўчоғи бўлса, бари шу кишининг кўлида-да, ўргилай. Ён деса—ёнади, ўч деса—ўчади. (А. Мухтор.) 9. Мана бу чағи булути — бизники. (А. Мухтор.) 10. Иккинчи вазифа тезликда врач чақиритишнинг йўлини топиш. (А. Мухтор.) 11. Кўчада ҳам,

цеҳда, идорада, уйда ҳам, қаерда иккита одам тўйлаسا—шу гап (А. Мухтор.) 12. Ўзгалар — ёни-қари ҳаммаси шу икки аёлнинг белбоғига, этакларига ёпишди. (Ойбек.)

13. Яна эскидан удум шуки, тўй сарноларини ҳамма — кўни-кўшни, узоқ-яқин, қариндош-уруғларнинг бари кириб кўради. (Ҳ. Усмонов.) 14. Бир калла — калла, икки калла — тилла. (Мақол.) 15. Дарахт барги тағидан тўкилса, қин енгил келади, устидан тўкилса — қаттиқ. (Ҳ. Усмонов.)

ҚАВСГА ДОНР МАТНЛАР

1 Шу тушдан икки кун кейин, 31 декабрь — янги йил кутитиш кuni келди. Гарчи у чоқларда бизнинг уйда янги йил кутитиш расм бўлмаса ҳам, барибир, ойим кечки таом — норин тайёрлаш билан банд эдилар (дадамга қазилик норин ейити маъ этилган бўлса ҳам, у киши мол гўшгидан парҳез норин тайёрлаб ердилар). Мен эса ойим ёқиб кетган керосин лампада (у чоқларда биз томопларда электр чироғи йўқ эди) «Минг бир кеча»нинг туркийсини ўқир эдим... Бир вақт мен ўқиниға берилиб, шўрва совиб қолибди. Бир-икки хўпладим. Шу чоқ уйимиз орқасидаги Одил ота (дадамнинг амакиваччаси)нинг май-

донидан «Абдулла ака!» деган таниш бир овоз эшитилди (Одил ота билан бизнинг ер ўртасида девор йўқ, ўзлари бунда яшамаганлари учун кўча эшиклари доим очиқ ётар эди). Мен ётган уйнинг деразалари бир қаватли бўлгани учун овоз менга жуда таниш — бу маҳалла комиссиямиз Тошпўлат аканинг (униг лақаби «Қовоқ» эди) овози эди. Менинг юрагим «шитг» этиб кетди. Чунки келувчилар ўз эшигимиздан чақириб келишлари керак эди. Дадам паст уйдан чиқиб, «Ким?» дедилар. Шундан сўнг Тошпўлат ака тез-тез «Абдулла ака! Абдулла ака!» деб дадам томон югуриб кела бошлади. Дадам ҳайрон бўлиб «Ҳа, ҳа» деб турар эдилар. (*Ешлик*). 2. Восита бўлувчи нарсаларни билдирувчи атамалар ўзаги ҳам ҳаракат ёки ҳолат ифода этиб, улар қўшимчаси белги характери **-ма** от ясовчи бўлади: қадама (кнопка), қистирма (скрепка), чеклама (лимит), кўрсатма (инструктаж), кўначитма (силос), болишма (торт) каби. (*М. Миртожиев, II. Маҳмудов.*) 3. Сотти. Хўн бўлади, ойижон. Кўзим дурбин, қулোগим микрофон. (Ўшишайтган Нигора билан Тўхтани кўриб қолади). Вой шармандалар, куппакундузи-я. Вой, эрсирамай ўлгур-ей. (*С. Аҳмад.*) 4. Ф а р м о н (уларни кўриб юзини тўсади). Ҳаё деган нарса йўқ бу беномусларда. Отанг раҳматлик шундоқ Азим шер бўла туриб бир марта ҳам кундузи ўпмаганди. Болалар ухлаганда кейин чироқни ўчириб қўйиб, кейин ўпардилар. (*С. Аҳмад.*)

ҚУШТИРНОҚҚА ДОНР МАТНЛАР

1. «Бўстон» оёққа туриб, белини кўтариб олгандан кейин Усмонали ака: энди бўлди, Отабойни ўзимга бер, деб қистаб келганида Қўзибой ярим ҳазил, ярим чин қилиб: чўлга келган одам қайтиб кетмасди-ку, — деди.

— Қандоқ бўлди. Отахон, ҳамма ўз одамини олиб кетаверса, чўлда ким қолади?.. Яна ўзингиз биласиз!..

Усмонали аканинг бир нима дейишга тили бормай, гапи оғзида қолди. Худди Отабойни жонидан суғуриб бераётгандек, аранг рози бўлди. Шу-шу бўлди-ю, Отабой чўлда қолиб кетди. Бу ерда уш ёмон кўрадиганлар ҳам оз эмас. Ёмон кўришининг сабаби, ҳар нарсага тихирлик қилаверишидан. Кечаси келиб идорани бир айланади, қопқори очиқ қолган сиёҳдонларни кўрса, жони ҳиқилдоғига келади: «Бу нима? Сиёҳ қуриб қолади-ку, ҳа, жамоаники-да, аяма-я, аяма!» Чироқ ёниқ қолса: «Стан-

цияни текнига қургапмиз, ёқавер, бели оғрмаган» деб шовқин солади. Ҳайдовчиларни айтмайсизми, ундаи зириллашади. Бензин олгани келишганда албатта текшириб кўради, агар мўлжалдан ортиқ сарфланган бўлса, бобиллаб беради: «Ҳа, Отабойнинг бензин анҳори бор, шундоқ челакни ботиради-ю, олиб беради. Қиракашлик қилишни биласанлар, бир литр бензин сотиб олсаларинг асакаларинг кетади. Бор тошингни тер, ким катаяса қилган бўлса, бензинни ўша берсин!» Тракторчилар билан бўлса доим ёғжиллашгани-ёғжиллашган. Агар биронта тракторчи мўлжалдан олдин комбinezон оламан деб келса борми, олдига солиб қувлайди: «Ҳа, хотинчангизнинг кўлларига хасмол чиққанми, бундоқ ювиб, йиртигини ямаб берсалар». (С. Аҳмад.) 2. Ёзувчи асарнинг бадвийлигини ошириш мақсадида халқ мақолларидан, ҳикматли сўзларидан, оҳори тўкилмаган иборалардан усталик билан фойдаланган. Масалан, «отилмаган сонқон ҳам бошга, ҳам қуймичга тегар», «ёлгиз беданага ҳам дои, ҳам сув керак», «ишқи йўқ эшак, дарди йўқ кесак», «саёқ юрган таёқ ер», «гап десап қоп-қоп, иш десап Олатовдан топ», «илмсиз тажриба, боши берк кўча», «дарахтининг мўртини қурт ейди», «қўпни осмонда тутиб турадиган қаноти билан қуйруги» каби мақол ва иборалар характерлар руҳиятини аниқлашда маълум роль ўйнаган. (О. Икромов.) 3. Эрталаб ишга отланаётган пайтда яши посёлкадап бир ўтинг, эшиклар олдида «Волга», «Москвич», «Жигули» ларнинг ярқираб турганини кўрасиз... (С. Аҳмад.)

4. — Э, «бош» керакмас, «тўрт» ҳам тешиб чиқмайди. («Ёшлик».) 5. Ҳамроев дафтарларини варақлай бошлади.

— Ҳўп, ҳозир кўрамиз... «Яхши!»... «Ўрта»... «Ўрта»... Қани «Аъло?» Русчадан пима учул «Яхши?»

— Аъло ўқисам ҳам, ўқитувчимиз «Яхши» қўяди, «Аъло»дан «Яхши» яхши дейди. (А. Қаҳҳор.)

ТИННИШ БЕЛГИЛАРИНИНГ ТАКРОР ВА БИРЛИКДА ИШЛАТИЛИШИГА ДОИР МАТНЛАР

1. — Эй, ҳайф сепга... қурумсоқ... худомиз бир, пайгамбаримиз бир... (А. Қаҳҳор.) 2. О, Саидий, — деди у, — ўзингга муносиб гапни гапирсанг-чи!.. (А. Қаҳҳор.) 3. Ҳа, бўлмаса шу ерда ҳам мафқура суриштиринг!.. (А. Қаҳҳор.) 4. Гап бошлангани вақтида «гуноҳ» ҳисобланган сўзлар кейин-кейин оддий сўзлар қаторига кириб қолди

М У Н Д А Р И Ж А

Муқаддима	3
Тилиш белгиларининг ёзма нутқни ифодалашдаги хизмати	5
Нуқтанинг ишлатилиш ўринлари	9
Сўроқ белгисининг қўлланиш ўринлари	15
Ундов белгисининг қўлланиш ўринлари	19
Вергулнинг қўлланиш ўринлари	22
Нуқтали вергулнинг ишлатилиш ўринлари	29
Икки нуқтанинг ишлатилиш ўринлари	35
Қўи нуқтанинг ишлатилиш ўринлари	40
Тиресинг ишлатилиш ўринлари	45
Қавснинг ишлатилиш ўринлари	52
Қўи тиреқнинг ишлатилиш ўринлари	57
Тилиш белгиларининг такрор ва биргаликда ишлатилиши	65
Назорат учун матнлар	69
Нуқтага доир матнлар	69
Сўроқ белгисига доир матнлар	69
Ундов белгисига доир матнлар	70
Вергулга доир матнлар	71
Нуқтали вергулга доир матнлар	71
Икки нуқтага доир матнлар	72
Қўи нуқтага доир матнлар	73
Тирега доир матнлар	74
Қавсга доир матнлар	75
Қўи тиреққа доир матнлар	76
Тилиш белгиларининг такрор ва биргаликда ишлатилишига доир матнлар	77
Асосий адабиётлар	79